

**Електронна бібліотека  
видань історичного факультету  
Харківського університету**



***Рибалка І. К. Збройна боротьба українського народу проти буржуазно-націоналістичної Директорії // Учені записки Харківського Ордена Трудового Червоного Прапора державного університету ім. О. М. Горького. – Т. 43. – Туди історичного факультету. – Т. 2. – Харків: Вид-во Харківського державного університету ім. О. М. Горького, 1952. – С. 29 – 61.***

*При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.*

**Адреса редакційної колегії:**

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,  
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,  
історичний факультет. **E-mail:** [istfac@univer.kharkov.ua](mailto:istfac@univer.kharkov.ua)

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський; А. О. Баскакова

## ЗБРОЙНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ДИРЕКТОРІЇ

*І. К. Рибалка*

Період з листопада 1918 до весни 1919 року був одним з найважливіших, найскладніших і найтяжчих у громадянській війні на Україні. В цей час робітникам і селянам доводилось боротися проти численних ворогів. Треба було остаточно добити німецьких окупантів і гетьманщину, розгромити буржуазно-націоналістичну Директорію, вигнати інтервентів Антанти, які окупували південь України, роздушити білогвардійську красновсько-денікінську контрреволюцію, що захопила частину Донбасу.

В цій статті розглядається хід збройної боротьби трудящих проти одного з найзапекліших ворогів українського народу часів громадянської війни — проти петлюрівської Директорії.

Восени 1918 року австро-німецькі окупанти на Україні зазнали поразки. Український народ з допомогою братнього російського народу вигнав їх з своєї рідної землі і почав відновлення радянської влади. Цю боротьбу очолював Й. В. Сталін, який став головою Реввійскаради Українського фронту, створеної 17 листопада 1918 року. В другій половині листопада 1918 року був створений і Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.

Але на перешкоді до повного відновлення радянської влади на Україні стали старі люті вороги українського народу — українські буржуазні націоналісти, які створили 13 листопада 1918 року свій орган — Директорію на чолі з Винниченком і Петлюрою. Директорія, ця «нова, зручніша, ніж «гетьманство», ширма для нової англо-французької окупації України»<sup>1</sup>, підступно захопила в кінці 1918 року владу на більшій частині України і встановила жорстокий терористичний режим.

\* \* \*

Вожді більшовицької партії В. І. Ленін і Й. В. Сталін, пильно стежачи за подіями на Україні восени 1918 року, давали ясні й чіткі вказівки про необхідність боротьби трудящих не тільки проти німецьких окупантів, білогвардійсько-гетьманської контрреволюції, а й проти буржуазних націоналістів. Ще 16 листопада 1918 року В. І. Ленін у записці по прямому проводу голові Орловського губвиконкому вказував на необхідність в ході боротьби за відновлення радянської влади на Україні арештовувати «не тільки білогвардійців, а й радовців»<sup>2</sup>, тобто українських буржуазних націоналістів.

Й. В. Сталін, мобілізуючи український народ на боротьбу проти англо-французьких окупантів та буржуазно-націоналістичної Директорії, 1 грудня 1918 року писав:

<sup>1</sup> Й. В. Сталін. Твори, т. 4, стор. 175.

<sup>2</sup> Ленинский сборник, XXXIV, стор. 51.

«Ми закликаємо всіх вірних синів Радянської України прийти на допомогу молодому Радянському урядові України і полегшити їй славу боротьбу з душителями України.

Україна визволяється — поспішайте до неї на допомогу!»<sup>3</sup>.

Визволення України від націоналістичних банд Директорії провадили дві сили, які доповнювали одна одну, становлячи разом єдине ціле:

1) українські повстанські дивізії, що наступали з «нейтральної зони»;

2) масовий повстанський рух робітників і трудящих селян, який широко розгорнувся на територіях, тимчасово захоплених націоналістами. Великий розмах повстанського руху яскраво свідчив про всенародність боротьби проти буржуазно-націоналістичної Директорії.

Виконуючи вказівки В. І. Леніна і Й. В. Сталіна, Комуністична партія (більшовиків) України і Тимчасовий робітничо-селянський уряд України викривали контрреволюційну суть петлюрівської Директорії, організовували повстанський рух і керували всією боротьбою трудящих мас.

Величезну роль у визволенні України відіграла допомога, яку подавала в різних формах Радянська Росія.

На всіх етапах героїчної боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції та іноземних воєнних інтервентів український народ діставав допомогу від російського народу та інших народів нашої Батьківщини. Це була спільна боротьба всіх народів країни за зміцнення радянської влади, за вільне, соціалістичне життя. Успішне відбиття російським та іншими народами нападів численних ворогів на різних фронтах забезпечувало українському народові перемогу в боротьбі проти тих сил, які зазіхали на його землю і волю. Без перемоги російського й інших народів нашої країни не міг би перемогти й український народ. Саме Радянська Росія була опорою трудящих України в їх боротьбі за розгром буржуазно-націоналістичної Директорії та іноземних інтервентів. Звідти, з Радянської Росії, від ЦК РКП(б), Леніна і Сталіна, український народ одержував керівні настанови і вказівки, на основі яких він громив своїх ворогів. У найпрізнаніші моменти товариш Сталін особисто керував боротьбою трудящих України за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні. Звідти, з Радянської Росії, йшли на допомогу українським повстанським полкам регулярні частини Червоної Армії. Звідти, з Радянської Росії, трудящі України одержували також матеріальну й фінансову допомогу.

Отже, керівна роль більшовицької партії і її вождів Леніна і Сталіна, величезна допомога, яку подавала українському народові Радянська Росія, мали вирішальне значення в успішній боротьбі трудящих України проти буржуазно-націоналістичної Директорії та інших ворогів.

Викласти систематично й послідовно весь хід боротьби українського народу проти буржуазно-націоналістичної Директорії надзвичайно важко. Незважаючи на вихід спеціальної роботи А. В. Лихолата<sup>4</sup>, вичерпно це питання ще не висвітлено.

Боротьба проти Директорії мала три етапи: 1) листопад 1918 — початок січня 1919 року; 2) січень — початок лютого 1919 року; 3) початок лютого — березень 1919 року. Ці етапи характеризуються, з одного боку, посиленням ударів, яких завдавали трудящі України

<sup>3</sup> Й. В. Сталін. Твори, т. 4, стор. 175.

<sup>4</sup> А. В. Лихолат. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. Госполитиздат, 1949

націоналістам, і, з другого боку, тим, що протягом кожного етапу народ досягав певних, більш-менш значних успіхів.

При розгляді боротьби на кожному з цих етапів у статті розповідається про наступ радянських військ у різних напрямках і паралельно з цим висвітлюється розвиток повстанського руху в тилах петлюрівців. Це дає можливість змалювати послідовно загальну картину боротьби.

### **1. Початок наступу українських повстанських дивізій. Визволення Харкова. Боротьба трудящих у тилу Директорії**

(Листопад 1918 — початок січня 1919 року)

Українські повстанські дивізії, створені більшовиками восени 1918 р. в «нейтральній зоні», розпочали бойові дії проти гетьманців, німецьких окупантів та петлюрівців ще в листопаді 1918 року. Проте широкі операції проти націоналістичних військ розгорнулися пізніше — з середини грудня 1918 року.

На 7 грудня 1918 року склад і розташування радянських військ України були такі: штаб 1-ї повстанської дивізії після визволення ряду населених пунктів перебував у м. Стародубі. Біля міста Клинців (на залізниці Брянськ—Гомель) був розташований 1-й Богунський полк. 2-й Таращанський полк дислокувався в містечку Єленки. 3-й Новгород-Сіверський полк стояв у м. Новгород-Сіверському. 4-й Ніжинський полк разом із штабом дивізії перебував у м. Стародубі. Загальний склад дивізії: 2410 штиків, 410 шабель, 76 кулеметів, 11 гармат<sup>5</sup>.

Друга повстанська дивізія розташовувалася на півдні Курської губернії, маючи своїм центром м. Льгов, де був її штаб. Вона складалася з чотирьох українських повстанських полків і ряду інших дрібніших формувань. Полки мали такі місця розташування: 5-й Глухівський полк — Шалигіно—Крупець; 6-й Корочанський полк — м. Заяче; 7-й Суджанський полк — Вольфіно—Суджа; 8-й Обоянський полк — хутір Багатий<sup>6</sup>. Всього в складі 2-ї повстанської дивізії було: 5975 штиків, 916 шабель, 59 кулеметів і 7 гармат<sup>7</sup>.

Разом усіх військ Української Радянської армії на 7 грудня 1918 р. налічувалося 17700 чоловік, з них 13165 піхотинців, 1506 кавалеристів, Вони мали 139 кулеметів і 28 гармат<sup>8</sup>.

На допомогу Радянській Україні, крім цих двох українських дивізій, були виділені: Московська робітнича дивізія, 9-а дивізія, 2-а Орловська бригада, два бронепоезди<sup>9</sup>.

На початку дій повстанським військам доводилося провадити боротьбу одночасно проти гетьманських та німецьких військ, якщо вони чинили опір, і проти петлюрівців. Підрахувати загальну кількість сил, які протистояли в цей час радянським полкам, немає можливості.

Бойові дії повстанських дивізій у грудні 1918 року розгорталися в двох основних напрямках: 1-а дивізія з північної Чернігівщини наступала на південний захід, маючи завданням оволодіти Чернігівщиною і, виїшовши на підступи до Києва, вигнати петлюрівців з столиці України; 2-а дивізія з півдня Курської губернії рухалася в напрямку Белгород—Харків.

<sup>5</sup> Центральний Архів Червоної Армії (ЦАЧА), ф. 174, оп. 3, с. 7, арк. 17.

<sup>6</sup> Там же.

<sup>7</sup> Там же.

<sup>8</sup> Там же, арк. 17—17а.

<sup>9</sup> М. Супруненко. Україна в період іноземної військової інтервенції і громадянської війни. Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 85.

\* \* \*

Після зайняття на початку грудня міста Новгород-Сіверського 1-а дивізія розгорнула наступ усіма своїми полками. На правому фланзі йшов 1-й Богунський полк на чолі з М. О. Щорсом, в центрі — Тарашанський, яким командував В. Н. Боженко. Разом з Тарашанським полком наступав Ніжинський батальйон, який в цей час у документах називався то батальйоном, то полком. На лівому фланзі наступав 3-й Новгород-Сіверський полк, командиром якого був Т. Черняк. Богунський і Тарашанський полки були зведені в Першу бригаду, командиром якої було призначено М. О. Щорса.

Найактивніше діяв Богунський полк. Взявши в кільце німців, він змусив їх 12 грудня відійти від міста Клинці, яке й було зайняте богунцями 13 грудня<sup>10</sup>.

Тарашанський полк рухався з району Стародуба на Городню. За наказом В. Н. Боженка 15 грудня, після поспішного виїзду німецького гарнізону, Ніжинський батальйон, який входив тоді до складу Тарашанського полку, зайняв м. Семенівку<sup>11</sup>, поставивши під свій контроль дільницю залізниці Новгород-Сіверський—Семенівка. 18 грудня тарашанці, швидко просуваючись на південний захід, зайняли Климово, Рилівичі, Митьковку, а також станцію Ново-Ропськ<sup>12</sup>, перерізавши цим ще одну дільницю залізниці, по якій відступали німецькі війська, а саме: Семенівка—Новозибків.

На південь від Тарашанського рухався Новгород-Сіверський полк. 18 грудня новгородсіверці зайняли Шостенський пороховий завод, а один із загонів зайняв також станцію Терешинську<sup>13</sup>. Петлюрівці й німці втекли в місто Кролевець, висадивши в повітря залізничний міст. «До організації на місцях влади заходів вжито, населення зустрічає нашу частину з великим піднесенням...» — телеграфував у штаб дивізії Т. Черняк<sup>14</sup>. Через день, 20 грудня, він також сповіщав, що його «полком зайняті містечко і посад Шостка»<sup>15</sup>.

Разом із Тарашанським та Новгород-Сіверським полками продовжував свій визвольний похід Богунський полк, переслідуючи по залізничній лінії Клинці—Новозибків—Гомель відступаючих німців, не даючи їм опам'ятатися. «Ми рухаємось слідом за німцями і займаємо села й міста, які вони залишають, без бою...» — писав М. Щорс у штаб дивізії<sup>16</sup>.

Вже 17 грудня 1-й батальйон богунців був у селі Білий Колодязь<sup>17</sup>, через кілька днів було зайнято село Замішево<sup>18</sup>, а 25 грудня «...Богунський полк вступив у Новозибків, зустрінутий населенням музикою...»<sup>19</sup>.

Після визволення Новозибкова М. Щорс поставив перед своєю бригадою завдання. — якнайшвидше перерізати ще одну залізничну магістраль — Бахмач—Гомель, зайнявши місто Городню, і вийти, таким чином, на підступи до Чернігова. Обидва полки — Богунський і Тарашанський — швидко попрямували на південь, змітаючи на своєму шляху

<sup>10</sup> ЦАЧА, ф. 999, оп. 1, с. 8, арк. 11.

<sup>11</sup> Там же, с. 13, арк. 10.

<sup>12</sup> Там же, с. 9, арк. 11.

<sup>13</sup> Там же, с. 12, арк. 20.

<sup>14</sup> Там же.

<sup>15</sup> Там же, арк. 21.

<sup>16</sup> Там же.

<sup>17</sup> Там же.

<sup>18</sup> Там же, арк. 24.

<sup>19</sup> Там же, арк. 25.

сіх ворогів: і мізерні недобитки гетьманських військ, і залишки німців, петлюрівців, що стали тепер основною перешкодою на шляху відновлення радянської влади на Україні.

Особливо швидко рухався Тарашанський полк. Підійшовши до Городні, тарашанці майстерно проведеною атакою вранці 29 грудня вибили петлюрівців із станції, захопивши там 17 кулеметів, 180 гвинтівок, 15 коней з сідлами та ін.<sup>20</sup>.

Вранці 30 грудня петлюрівці, яких налічувалося в Городні понад 500 чоловік, повели наступ з міста на станцію, зайняту тарашанцями. Але радянські воїни, відбивши їх натиск, перейшли в контратаку і о 10 годині ранку з боєм зайняли місто Городню. В цьому бою тарашанці захопили у петлюрівців близько 40 кулеметів, понад 500 гвинтівок, а також сідла, коней та інше майно<sup>21</sup>.

Наступного дня, 31 грудня, 1-й ескадрон Тарашанського полку визволив від петлюрівців рідне місто Щорса Сновськ<sup>22</sup>, а 1 січня 1919 року до міста Городні вступив 1-й Богунський полк<sup>23</sup>.

Перерізавши всі залізниці, що йдуть з південного сходу на північний захід, і зайнявши вигідні позиції, 1-а дивізія розгорнула підготовчі операції до зайняття важливих центрів на шляху до Києва—Чернігова, Конотопа, Бахмача, Ніжина та ін.

Разом із просуванням частин 1-ї Української радянської дивізії в близьких і далеких тилах петлюрівських військ, що протистояли 1-й дивізії, на Чернігівщині, Полтавщині й Київщині розгортався повстанський рух робітників і трудящих селян, яким керували більшовицькі організації.

Більшовицькі підпільні організації безустанно роз'яснювали трудящим масам контрреволюційність Директорії і закликали відновлювати радянську владу. В першій половині грудня 1918 року Київський обласний комітет КП(б)У і Київський обласний військово-революційний комітет звернулися до робітників Києва з відозвою, в якій, викриваючи контрреволюційну суть петлюрівської Директорії, закликали трудящих: «Готуйтесь, товариші, до рішучого бою!.. Всі під наші пролетарські прапори! Всі до зброї!..»

Просуваючись вперед, українські радянські війська провадили також велику роботу по роз'ясненню робітникам і селянам їхніх завдань і по розкладу військ Директорії. Відомо, наприклад, що М. О. Щорс, беручи в полон солдатів петлюрівської армії, роз'яснював їм справжні цілі, за які бореться Червона Армія, і потім відпускав їх. Частина з них просила залишити їх в Радянській армії, частина верталась додому. Це розкладало тил і армію Директорії. Політвідділи радянських частин і повстанці зверталися з відозвами до робітників і селян територій, які ще перебували під владою націоналістів. В одній з таких відозв група бійців 1-ї Української радянської дивізії писала: «Товариші робітники й селяни, не вірте Петлюрі, — він м'яко стелить, та твердо спати. Не вірте йому, бо він найманець поміщиків, чужоземних капіталістів і генералів... Не визволення, а поневолення несе вам Петлюра...

Товариші робітники, селяни і бідняки, поспішайте в ряди Червоної Української Армії, яка йде до вас на допомогу і яка вже близько... Вперед, до зброї!

<sup>20</sup> ЦАЧА, ф. 999, оп. 1, с. 8, арк. 27.

<sup>21</sup> Там же, с. 9, арк. 31.

<sup>22</sup> Там же, арк. 43.

<sup>23</sup> Там же, с. 8, арк. 29.

Хай живе влада Рад на Україні!»<sup>24</sup>.

Під впливом більшовицької агітації вибухали повстання проти петлюрівців, які подекуди закінчувались визволенням міст і сіл ще до підходу радянських військ. Так, 13 грудня 1918 року повстанці зайняли місто Глухів, причому гарнізон, який складався переважно з мобілізованих петлюрівцями селян, арештував своїх офіцерів і перейшов на бік повстанців. В місті відразу ж був створений ревком, який взяв владу в свої руки<sup>25</sup>.

Широко розгорнулася боротьба трудящих проти Директорії в Полтавській губернії. Уже на початку грудня 1918 року в селах Роменського повіту діяли повстанські загони, які налічували близько 250 чоловік<sup>26</sup>. В ряді сіл фактичною владою були революційні комітети<sup>27</sup>. У Переяславському повіті більшовики розгорнули таку широку агітацію, що ніякі репресії петлюрівців не могли її припинити<sup>28</sup>. Більшовицькі повстанські загони на Полтавщині захоплювали не тільки села, а й значні міста. В кінці грудня Парафіївський повстанський загін вибив петлюрівців з міста Прилук і, проголосивши радянську владу, тримався там кілька днів. Про ставлення трудящего селянства Полтавщини до Директорії свідчить такий факт. Коли в село Мала Перещепина прибув петлюрівський загін і командування його розпочало запис добровільців, більшість селян не вступила до цього загону, заявивши, що «...коли прийдуть товариші [більшовики], то тоді ми підемо, а йти за Петлюрою ми не хочемо...»<sup>29</sup>.

Боротьба народних мас ширилася не тільки на Чернігівщині й Полтавщині. В Києві через кілька днів після вступу до міста «січовиків» за рішенням обласного більшовицького комітету робітники, всупереч волі націоналістів, розгорнули вибори до Ради робітничих депутатів. Київські більшовики намагалися перетворити Раду в орган мобілізації мас на боротьбу проти Директорії. Незважаючи на репресії, до Ради було обрано більшість представників більшовицької партії. В кінці грудня 1918 року відбулося перше засідання Київської Ради робітничих депутатів, на якому було обрано виконком, 7 членів якого з 11 були членами КП(б)У. На цьому ж засіданні більшістю голосів було схвалено пропозицію послати вітальну телеграму Раді Народних Комісарів РРФСР<sup>30</sup>.

Таким чином, на півночі України з фронту просувалася 1-ша радянська дивізія, в тилу Директорії — на Чернігівщині, Полтавщині і в Києві — розгорталася боротьба трудящих проти контрреволюційного режиму.

У грудні ж 1918 року розпочала свої дії і 2-а Українська повстанська дивізія, яка була націлена на великі промислові центри України — Харків — Катеринослав, на Донецько-Криворізький басейн, де широко розгорнулася боротьба народних, особливо робітничих, мас за відновлення радянської влади.

Ось чому ми розглянемо спочатку боротьбу робітників і селян Катеринославщини й Харківщини, а потім опишемо, як просувалася 2-а повстанська дивізія, причому, оскільки в Донбасі влади Директорії фактично не було, а там в цей час розгорталася боротьба переважно проти білогвардійців-красновців і денікінців, то цього питання, що не входить в рамки теми, висвітлювати не будемо.

<sup>24</sup> ЦАЧА, ф. 999, оп. 1, с. 6, арк. 6.

<sup>25</sup> «Известия» № 275 (539), 15 грудня 1918 р.

<sup>26</sup> «Полтавские новости» № 174, 3 грудня 1918 р.

<sup>27</sup> Там же, № 188, 18 грудня 1918 р.

<sup>28</sup> Там же, № 190, 21 грудня 1918 р.

<sup>29</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 218, арк. 94.

<sup>30</sup> «Правда» № 5, 10 січня 1919 р.

Уже на початку грудня 1918 року значна частина Катеринославської губернії була зайнята повстанськими загонами, що діяли під керівництвом Губернського військово-революційного комітету та Військово-революційного штабу, створених Губернським більшовицьким партійним комітетом. В Олександрівському повіті загони, які зайняли всі найважливіші пункти, налічували близько 1000 чоловік. Павлоградський повіт весь був у руках повстанців, а місто Павлоград було оточене ними. «...Селяни не допускають ні ввозу, ні вивозу... Питання стоїть так — або місто помре голодною смертю, або воно здасться. Селянство все в загонах. Нещадно розправляється із старими чорносотенцями і контрреволюціонерами. Влада намагається спровокувати німецький гарнізон для жандармських цілей. Місто напередодні здобуття. У військах настрої бойовий», — писала катеринославська більшовицька газета «Звезда»<sup>31</sup>. 12 грудня, після того як німці відмовилися звільнити Павлоград, повстанці вступили з ними в бій і вибили їх з міста<sup>32</sup>.

У місті Новомосковську і в повіті владу тримав у своїх руках більшовицький військово-революційний комітет. «...Ніде немає такого порядку і тиші, як у цій «більшовицькій республіці», — писала «Звезда»<sup>33</sup>. В найбільш революційних селах — Василівці, Афанасівці й Миколаївці — Ради вже функціонували, а в інші села було розіслано наказ про вибори їх. «Революційні пісні, яких не було чути на вулицях уже понад шість місяців, знову чути всюди...»<sup>34</sup>.

Хоч місто Верхньодніпровськ і було зайняте в цей час петлюрівцями, але навіть на його околицях діяли партизанські загони, так само як і в селах повіту: Аксаковці, Алферово і Орда-Василівці<sup>35</sup>.

Робітники й селяни скрізь ухвалювали резолюції про відновлення радянської влади на Україні. Організуючу й керівну роль відігравали більшовицькі партійні організації. 1-го грудня Катеринославська загальноміська конференція КП(б)У в резолюції на доповідь про поточний момент відзначала, що «...політичний момент для захоплення влади на Україні назрів. Органами цієї влади будуть Ради робітничих і селянських депутатів. До організації останніх необхідно приступити негайно...»<sup>36</sup>.

Робітники катеринославських підприємств по обробці шкіри в резолюції, ухваленій загальними зборами 1 грудня, писали:

«1) Ми вимагаємо негайно скликати Р[ади] р[обітничих] і с[елянських] депутатів...»

2) Ради, як справжні представники робітників і селян, повинні взяти владу в свої руки...»<sup>37</sup>.

Такі ж рішення ухвалювали робітники інших підприємств і міст. Так, 7 грудня 1918 року на тритисячному мітингу робітники і службовці заводу Краматорського металургійного товариства ухвалили резолюцію, в якій вимагали відновлення радянської влади і заявляли: «...Ми, робітники і службовці, як один, пліч-о-пліч з найбіднішим селянством і Радянською Росією не допустимо окупації України іноземним імперіалізмом... Хай живе Радянська влада на Україні!»<sup>38</sup>.

<sup>31</sup> «Звезда» № 2, 4 грудня 1918 р.

<sup>32</sup> «Полтавские новости» № 184, 14 грудня 1918 р.

<sup>33</sup> «Звезда» № 2, 4 грудня 1918 р.

<sup>34</sup> Там же.

<sup>35</sup> Там же.

<sup>36</sup> Там же.

<sup>37</sup> «Донецкий пролетарий», орган Обласного комітету КП(б)У Донецько-Криворізького басейну, № 6, 7 грудня 1918 р.

<sup>38</sup> «Звезда» № 6, 14 грудня 1918 р.



Петлюрівці не в силі були забезпечити свою владу навіть у губернському центрі — Катеринославі.

За рішенням міської конференції КП(б)У робітники провадили в першій половині грудня вибори до Катеринославської Ради робітничих депутатів. Перше засідання Ради почалося 21 грудня з таким порядком дня: 1) доповідь оргкомісії, 2) поточний момент, 3) організація Червоної Армії. Але засідання Ради було розігнано петлюрівцями. У відповідь на це більшовики закликали робітників до загального політичного страйку протесту, який розгорнувся 23 грудня з такою силою, що в місті не працювало жодне підприємство. Петлюрівці змушені були дозволити засідання Ради, і більшовицький комітет разом з президією Ради, визнавши мету страйку досягнутою, закликав робітників стати до роботи.

Командування військ Директорії не хотіло миритися з таким поворотом подій і поставило своїм завданням знищити більшовицькі організації та повстанські загони по частинах. 23 грудня петлюрівці розгромили більшовицький комітет і експедицію до розповсюдженню революційної літератури на другій Чечелівці, а 25 грудня почали наступ на повстанців на фабриці і на ст. Горяїново, розгромивши революційний штаб, що розміщався на заводі Рудзького, а потім і на станції Горяїново.

Більшовицькі загони змушені були відступити до міста Кам'янського і, перебравшись через Дніпро, приєднатися до повстанських загонів у Нижньодніпровську.

За рішенням загальноміських зборів партійного активу, що відбулися 26 грудня, вранці наступного дня повстанці розгорнули наступ на Катеринослав. Спочатку було зайнято вокзал і пристань. На вокзалі повстанці захопили 20 кулеметів, 4 гармати й інше військове спорядження<sup>39</sup>. До 7-ї години ранку кількість військових сил повстанців досягла 900 чоловік. При наступі їх на артилерійські казарми частина петлюрівських артилеристів склала зброю. 24-годинний бій закінчився перемогою повстанців. Розбиті петлюрівці втекли, і в Катеринославі була відновлена радянська влада. В наказі № 1 Катеринославського губернського військово-революційного комітету 28 грудня сповіщалося: «Влада контрреволюційного республіканського штабу<sup>40</sup>, оголошується поваленою. Влада Рад у місті Катеринославі і губернії відновлюється в повній мірі»<sup>41</sup>.

Але на допомогу націоналістичним бандам з Верхньодніпровська прибув загін отамана Самокиша, і повстанці з боєм залишили місто, відійшовши до Синельниково—Павлограда, Новомосковська і Олександрівська<sup>42</sup>, обравши своїм центром місто Павлоград. Вони тримали під своїм контролем значну територію Катеринославщини аж до приходу регулярних частин Червоної Армії, після чого влилися до її лав.

Одночасно з рухом народних мас на Катеринославщині боротьбу проти петлюрівців розгортали під керівництвом Обласного військово-революційного комітету робітники й селяни Харківської губернії. 15 листопада, коли ще не була повністю повалена гетьманська влада, робітники Харківського паровозобудівельного заводу на своєму мітингу ухвалили більшовицьку резолюцію, вимагаючи відновлення радянської влади на Україні. Через кілька днів, незважаючи на те, що полковник Балбачан уже проголосив у Харкові владу петлюрівської Директорії, такі ж резолюції ухвалили робітники інших підприємств. Хоча петлюрівці у своєму

<sup>39</sup> «Известия Харьковского Совета рабочих депутатов» № 5, 3 січня 1919 року.

<sup>40</sup> Мова йде про петлюрівський штаб. — *І. Р.*

<sup>41</sup> «Красный архив» № 4 (95), 1939 р., стор. 99.

<sup>42</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 127, 1919 р.

наказі попереджали, що ніякі Ради «допущені не будуть»<sup>43</sup>, в місті була створена організаційно-виборча комісія, яка й провела явочним порядком вибори до Ради робітничих депутатів.

29 листопада в «Робітничому будинку» на Петінській вулиці відбулося перше засідання Ради. Але петлюрівці арештували президію і, переписавши всіх присутніх, розігнали засідання. На знак протесту проти насильства націоналістів більшовицький комітет організував загальний страйк харківських робітників. Рада робітничих депутатів закликала «негайно зупинити залізниці, трамвай, освітлення, водопроводи, заводи, фабрики і магазини»<sup>44</sup>.

Трудящі всіх заводів і фабрик Харкова, включившись у загальний страйк, дружно виступили на захист своєї Ради. На заводі Мельгозе робітники, висловлюючи протест проти насильства петлюрівців, заявляли в своїй резолюції: «Вимагаємо негайного звільнення арештованих і вільних зборів Ради для висловлення волі трудового населення. Ми не зупинимось на резолюції підтримувати владу Рад робітничих депутатів. Ми зберемо всі наші сили і виступимо на барикади проти насильників волі трудового народу, на захист Ради із зброєю в руках. Хай живе влада Рад на Україні!»<sup>45</sup>.

Злякавшись могутнього руху робітників, петлюрівці звільнили президію Ради робітничих депутатів і обіцяли не розганяти її засідань. На четвертий день за розпорядженням Ради страйк був припинений.

Товариш Сталін, характеризуючи боротьбу українського народу проти петлюрівської Директорії, в статті «Зі сходу світ» писав 15 грудня 1918 року: «На півдні, на Україні, не так тихо, як у Фінляндії, — далеко ні! Повстанські війська міцніють і організуються, рухаючись на південь. Харків, після триденного, зразково організованого страйку, перейшов в руки Ради робітничих і селянських депутатів. Петлюрівці, німецькі окупанти й агенти Скоропадського змушені зважати на волю робітників. В Катеринославі відкрито функціонує Рада робітничих і селянських депутатів. Знаменитий маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду України видруковано легально і розклеєно на вулицях Катеринослава. «Власті» були безсилі перешкодити такому «зухвальству». Ми вже не говоримо про могутній повстанський рух українських селян, які приймають маніфест Українського Радянського уряду, як Євангеліє»<sup>46</sup>.

Підготівляючи повстання проти петлюрівців, більшовики Харкова провадили велику роботу серед селян і серед солдатів петлюрівської армії, щоб забезпечити одночасний виступ робітників і селян, а також залучити на свій бік солдатів. У грудні Харківський комітет КП(б)У звернувся до селян з відозвою: «Через збройне повстання проти Петлюри — шлях до влади Рад!». Розповівши про боротьбу трудящих України за радянську владу, більшовики закликали:

«Селяни! Ви йдіть разом з робітниками, скликайте Ви Ради, мобілізуйте всіх на захист завоювань робітничо-селянської революції!.. Всі до зброї! Всі за Ради!»<sup>47</sup>.

На кінець грудня обурення харківських робітників проти петлюрівського режиму так посилилось, що міг статися стихійний вибух. Військово-революційний комітет і його штаб вирішили не допустити передчас-

<sup>43</sup> «Жизнь национальностей», № 6, 15 грудня 1918 р.

<sup>44</sup> Там же.

<sup>45</sup> «Донеккий пролетарий» № 6, 7 грудня 1918 р.

<sup>46</sup> Й. В. Сталін. Твори, т. 4, стор. 179—180.

<sup>47</sup> ЦДАЖР УРСР, фонд листівок, № В-507.

ного виступу робітників і призначили повстання на 1 січня 1919 року з тим, щоб узгодити його з просуванням до Харкова радянських військ.

В цей час 2-а Українська повстанська дивізія вже наближалася до Харкова. Біля станції Козача Лопань петлюрівці вирішили дати їй генеральний бій. Незважаючи на кількісну перевагу ворога, радянські війська після шестигодинного бою, в якому націоналістичні ватаги кілька разів переходили в контрнаступ, увечері 28 грудня зайняли село і станцію. Петлюрівці, втративши 600 чоловік убитими й пораненими, а також 11 кулеметів і понад 800 гвинтівок, втекли<sup>48</sup>.

Одночасно з наближенням радянських військ до Харкова в місті і в повітах вибухали повстання робітників і селян, які ще більше знесилювали й деморалізували банди Директорії. Повстанці захоплювали міста й села і вдержували їх до підходу частин Радянської Армії. Так, 2 січня 1919 року повсталі робітники залізничних майстерень і селяни Ізюмського повіту вигнали петлюрівців з Ізюма<sup>49</sup>. У Зміївському повіті також концентрувалися повстанські загони, готуючись визволити повітове місто і відновити радянську владу<sup>50</sup>.

Чугуїв був визволений робітничою міліцією, організованою в районі заводу «Древометал», причому робітникам допомогли селянські повстанські загони, що оточили місто. В цей же час з Куп'янського напрямку підійшли регулярні радянські частини. «Гайдамаки, стиснуті між молотом Української радянської армії і ковадлом внутрішнього збройного повстання робітників, знищені як бойова сила», — писали «Известия Харьковского Совета рабочих депутатов»<sup>51</sup>.

2 січня 1919 року війська 2-ї дивізії визволили від націоналістичних банд міста Грайворон, Золочів і станцію Одноробівку<sup>52</sup>.

1 січня 1919 року в Харкові почалося повстання. В ніч на 2 січня Військово-революційний комітет оголосив про перехід всієї влади в місті до рук Ради робітничих депутатів. Це викликало ще більшу паніку серед петлюрівців, які безладно тікали з міста, намагаючись перед цим награвувати якнайбільше всякого добра.

За розпорядженням ревкому і штабу в робітничих кварталах 2 січня посилено провадилась організація робітничої міліції, яка роззброювала петлюрівських вартівних і виставляла караули для охорони міста. В кінці Журавлівської вулиці загін Військово-революційного комітету міського району роззброїв гайдамаків, що відступали з села Циркуни. Вдень, коли на друкарню газети «Южный край», де друкувались «Известия Харьковского Совета рабочих депутатов», напали гайдамаки, туди було послано наряд робітничої міліції, під охороною якого продовжувалась робота друкарні. Увечері робітники Петінського району зайняли Балахівський вокзал і відправили паровоз для зв'язку з революційним Чугуєвом<sup>53</sup>.

Увечері 2 січня через місто проходили останні петлюрівські загони, що відступали з-під Дергачів, обстрілювані робітниками. Все місто фактично вже з 2 січня було в руках повсталих робітників. Уранці 3 січня залізничники послали в Дергачі паровози за ешелонами з радянськими військами, які й прибули того ж дня до Харкова.

<sup>48</sup> «Известия» № 1 (553), 1 січня 1919 р.

<sup>49</sup> «Известия Харьковского Совета рабочих депутатов» № 5, 3 січня 1919 р.

<sup>50</sup> Там же.

<sup>51</sup> Там же.

<sup>52</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 223, арк. 4.

<sup>53</sup> «Известия Харьковского Совета рабочих депутатов» № 5, 3 січня 1919 р.

Таким чином, на початок січня 1919 року український народ домігся перших серйозних успіхів у боротьбі за відновлення радянської влади. Перша і друга дивізії Української радянської армії, розгорнувши наступ, визволили частину Чернігівської і Харківської губерній, в тому числі місто Харків. Одночасно з просуванням армії боротьба трудящих розгорталася і в тилах військ Директорії, особливо в робітничих районах — на Катеринославщині й Харківщині, а також на Чернігівщині, Полтавщині й навіть у Києві.

Разом з тим в кінці грудня 1918 року повстанський рух поширився і на території Волинської та Подільської губерній, які Директорія вважала своєю основною базою. Вранці 30 грудня 1918 року Покалівський партизанський загін захопив місто Овруч на Волині, де зразу ж відбулися збори, на яких було обрано Раду «революційної армії»<sup>54</sup>, що й приступила до роботи. Тільки в другій половині дня петлюрівці розпочали наступ на Овруч. «Товариші більшовики-бійці билися героїськи, відбиваючи натиск петлюрівців», — писав один з учасників бою<sup>55</sup>. Приблизно о 4-й годині дня противник відкрив артилерійський вогонь по місту і навколишніх селах. «Вичерпавши майже до останнього патрона, наші герої змушені були відступити»<sup>56</sup>. Але петлюрівці продовжували бити шрапнеллю по місту аж до першої години ночі і тільки вранці наважилися увійти туди.

В кінці грудня 1918 року в адміністративному центрі Волинської губернії — місті Житомирі була створена Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів<sup>57</sup>. Ця Рада, керована більшовиками, через кілька днів стала органом повстання проти петлюрівців.

Неспокоїно було і на Поділлі. На 29 грудня в місті Кам'янці готувався повстанський виступ, і губернський комісар Директорії збирався тікати з міста<sup>58</sup>. 30 грудня місто Летичів було захоплене повстанцями, які вигнали звідти петлюрівців<sup>59</sup>.

Таким чином, на всій території України, що була під владою буржуазно-націоналістичної Директорії, ґрунт хитався під ногами петлюрівських отаманів. Трудящі, покінчивши з німецькими окупантами і гетьманцями, зразу ж розгорнули нещадну боротьбу проти буржуазно-націоналістичної Директорії.

## 2. Визволення Лівобережної України. Зайняття радянськими військами Києва

(Січень — початок лютого 1919 року)

На початку січня 1919 року Українські повстанські дивізії продовжували наступ проти петлюрівських військ. Кількість радянських військ на Україні в кінці грудня 1918 року і в січні 1919 року з кожним днем невпинно зростала за рахунок припливу добровольців і мобілізації до армії трудящих.

На 24 грудня 1918 року Українські повстанські дивізії мали в своєму складі: перша — 3.100 штиків, 75 кулеметів, 410 шабель і 11 гармат; друга — 5100 штиків, 89 кулеметів, 510 шабель і 9 гармат. Всього в розпорядженні командування радянськими військами України на цей

<sup>54</sup> Так повстанці називали Раду загону. — *І. Р.*

<sup>55</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1374, с. 9, арк. 41.

<sup>56</sup> Там же.

<sup>57</sup> «Архів Радянської України» № 7—8, стор. 102, 1933 р.

<sup>58</sup> Там же, стор. 93.

<sup>59</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 36, арк. 50, 1919 р.

час було: 14.085 штиків, 1350 шабель, 139 кулеметів, 20 гармат. Крім того, 6220 організованих і навчених, але не озброєних бійців<sup>60</sup>. Отже всього налічувалося 21655 бійців.

На 12 січня 1919 року перша Українська радянська дивізія, яка рухалась на Київ, мала у своєму складі, за даними її штабу, понад 5 500 штиків, 435 шабель, 71 кулемет і 11 гармат<sup>61</sup>.

Друга Українська радянська дивізія ввійшла до складу Харківської групи військ, яка була створена 13 січня 1919 року з військових частин і партизанських загонів, що діяли на ділянці фронту між розмежувальними лініями Готня—Боромля і Куп'янськ—Лиман. На 18 січня група військ Харківського напрямку складалася з 2-ї Української радянської дивізії (без 6-го полку) і двох окремих груп військ. У 2-й дивізії, яка рухалась по лінії Харків—Полтава—Кременчук, налічувалося 3645 штиків, 400 шабель, 20 кулеметів, 5 гармат і 1 бронепоезд. Одна окрема група, що мала напрямок руху Харків—Лозова—Катеринослав, включала 3170 штиків, 170 шабель, 20 кулеметів, 2 гармати і 2 бронепоезди<sup>62</sup>.

Друга окрема група, яка діяла в напрямку Донбасу, налічувала 1850 штиків при чотирьох кулеметах. У резерві Харківської групи було 2637 чоловік. Разом війська Харківського напрямку мали: штиків — 10.232, шабель — 570, кулеметів — 44, гармат — 7, бронепоездів — 3<sup>63</sup>.

Крім цих регулярних військових частин, було ще багато партизанських загонів, які діяли проти петлюрівців, число та бойовий склад яких підрахувати неможливо.

Війська Директорії і в січні 1919 року були кількісно більшими, ніж Радянська армія, але оскільки вони склалися, крім куркульства та інших буржуазних елементів, з насильно мобілізованих трудящих селян, боєздатність їх у боротьбі з червоними військами була низька. На кінець грудня 1918 — початок січня 1919 року радянським військам безпосередньо протистояв лівобережний фронт Директорії, яким командував отаман Балбачан. За даними полковника петлюрівського генштабу Савченка, який, безумовно, не був зацікавлений у прибільшенні сил Директорії, а, навпаки, намагався применшити їх, щоб виправдати її поразки, на Лівобережжі на початку січня діяло націоналістичних військ: 47100 штиків, 2400 шабель, 94 гармати. Таким чином, радянські війська мали перед собою сили петлюрівської армії, приблизно вдвоє більші від своїх.

Після визволення робітниками і 2-ю Українською радянською дивізією Харкова, а 1-ю дивізією Городні і виходу останньої на підступи до Чернігова, на початку січня 1919 року Український фронт мав найближчою метою просування до лівого берега Дніпра з захопленням найголовніших пунктів і переправ (Катеринослав, Кременчук, Черкаси, Канів, Київ)<sup>64</sup>.

Для виконання цього завдання, яке передбачало визволення Лівобережної України, війська Українського фронту розгорнули наступ проти націоналістичних військ в трьох основних напрямках:

- 1) з Чернігівщини на Київ ішла 1-а Українська радянська дивізія;
- 2) Харків—Полтава—Кременчук — 2-а Українська радянська дивізія групи військ Харківського напрямку;

<sup>60</sup> ЦАЧА, ф. 174, оп. 3, с. 7, арк. 15—16.

<sup>61</sup> Там же, ф. 999, оп. 1, с. 7, арк. 10.

<sup>62</sup> Там же, ф. 103, оп. 3, с. 105, арк. 25.

<sup>63</sup> Там же.

<sup>64</sup> ЦАЧА, ф. 103, оп. 3, с. 2, арк. 32.

3) Харків—Лозова—Катеринослав — окрема група військ Харківського напрямку.

Перша дивізія рухалась по Чернігівщині й мала своїм завданням визволення від петлюрівців Києва.

Основний тягар боротьби за виконання цього завдання ліг на 1-у бригаду, якою командував М. О. Щорс. Із Городні Щорс 10 січня повів Богунський полк в напрямку на Чернігів. Того ж дня після запеклого бою з петлюрівськими загонами богунці зайняли містечко Седнів<sup>65</sup>.

Визволивши Седнів, Богунський полк швидким маршем рушив на Чернігів. За відомостями радянської розвідки, які подаються в оперативному зведенні Богунського полку за 5 січня, підписаному М. Щорсом, в Чернігові було півтори тисячі петлюрівсько-гайдамацьких і німецьких військ<sup>66</sup>. Щоб легше взяти місто, Щорс послав один батальйон в обхід, а два інші атакували Чернігів з фронту. Петлюрівсько-гайдамацьке командування не чекало такої швидкої і навалної атаки. Будучи захоплені несподівано, петлюрівці й гайдамаки були розгромлені після короткочасного бою, і о 12-й годині 12 січня богунці ввійшли до Чернігова<sup>67</sup>.

Таращанський полк після зайняття Городні і Сновська, просуваючись на південь, визволив 4 січня станцію Мень<sup>68</sup>, намагаючись перетяти шляхи відступу на захід петлюрівським гарнізонам Сосниці, Кролевця та інших міст у цьому районі й цим полегшити дії полків 2-ї бригади — Ніжинського та Новгород-Сіверського, що наступали на лівому фланзі дивізії.

2 січня Ніжинський полк визволив села Ольшана і Волинку, 3-го — села Лави і Баба<sup>69</sup>, а в ніч на 4 січня зайняв і місто Сосницю<sup>70</sup>. Просуваючись далі, Ніжинський полк визволив містечка Макошино<sup>71</sup> і Нові Млини<sup>72</sup>, а 17 січня станцію Часниківку, недалеко від Бахмача<sup>73</sup>.

На лівому фланзі дивізії рухався Новгород-Сіверський полк, який, зайнявши 11 січня Короп, Ревутинці, Добротово<sup>74</sup>, розгорнув бій за важливий залізничний пункт і місто Кролевець. У Кролевці були сконцентровані значні сили петлюрівців — 1500 чоловік, які мали бронепоезд і броневий автомобіль<sup>75</sup>. Після цілоденного бою 13 січня Кролевець був визволений від націоналістичних військ, частина яких безладно відступила до Алтинівки, а частина до Конотопа<sup>76</sup>. Переслідуючи петлюрівців, новгородсіверці 17 січня зайняли місто Батурин і село Красне<sup>77</sup>, підійшовши на невелику відстань до Конотопа.

В цей час на Чернігівщині ще ширше розгорнувся повстанський рух. Селяни села Бочки (недалеко від Конотопа) на початку січня 1919 року вийшли на вулицю з демонстративним протестом проти влади Директорії. Селянська делегація, послана до петлюрівців з вимогами, була ними розстріляна. Після цього місцева більшовицька організація

<sup>65</sup> ЦАЧА, ф. 999, оп. 1, с. 8, арк. 5—6.

<sup>66</sup> Там же, арк. 1.

<sup>67</sup> Там же, арк. 2.

<sup>68</sup> Там же, с. 9, арк. 7.

<sup>69</sup> Там же, с. 13, арк. 22.

<sup>70</sup> Там же, арк. 17а.

<sup>71</sup> Там же, арк. 21.

<sup>72</sup> Там же, арк. 2.

<sup>73</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 267, арк. 3.

<sup>74</sup> ЦАЧА, ф. 999, оп. 1, с. 12, арк. 4.

<sup>75</sup> Там же, с. 5, арк. 25.

<sup>76</sup> Там же, с. 12, арк. 36—37.

<sup>77</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 267, арк. 3.

випустила листівку із закликом до страйку<sup>78</sup>. В селі Бірюгах (в районі Путивля) діяв повстанський загін, що складався з місцевих селян та селян сусіднього села Ревякино. Загін налічував 200 чоловік і мав кулемети<sup>79</sup>.

Навіть петлюрівські отамани змушені були визнати великий вплив більшовиків на трудящі маси. Характеризуючи становище в губернії, чернігівський губернський комендант у рапорті начальникові петлюрівського генштабу 18 січня писав, що «загальне становище на Чернігівщині дуже важке...», що з 18 повітів губернії вісім «цілком захоплені більшовиками», з трьома більш як п'ять днів немає зв'язку, а «з огляду на зближення більшовиків настрій в Конотопському, Ніжинському, Козелецькому і Остерському повітах дуже нервовий і небезпечний, позаяк більшість селян і робітництва прихильна до більшовиків...»<sup>80</sup>.

В той же час про ставлення населення до радянських військ Бюро української (радянської) преси 10 січня сповіщало з Городні: «Селяни зайнятих місцевостей Чернігівської губернії, які з нетерпінням чекали приходу радянських військ, всюди радісно зустрічають своїх визволителів від гетьманського і поміщицького гніту. Всюди організуються військово-революційні комітети, до яких зараз же і переходить влада. Селяни в достатку постачають через Ревкоми Червону Армію продовольством і фуражем...»<sup>81</sup>.

Підтримувані робітниками і трудящими селянами, війська 1-ї Української радянської дивізії розгорнули підготовку до визволення Києва.

Богунський полк, вирушивши з Чернігова, вранці 23 січня повів наступ на містечко Козелець, звідки після бою петлюрівці в паніці втекли в напрямку до Києва, переслідуювані 3-м батальйоном і ескадроном богунців<sup>82</sup>. 24 січня ескадрон зайняв місто Остер.

Тарашанський полк за наказом Щорса 21 січня зайняв села Веркиївку, Дрімилівку, Комарівку і 22 січня розгорнув бій за станцію і місто Ніжин<sup>83</sup> — важливий пункт на залізниці Конотоп—Бахмач—Київ. Тут були великі сили противника: в місті — 1500 петлюрівців і на станції — 8 ешелонів. Бій за Ніжин тривав вісім годин. Тарашанці обійшли місто і петлюрівці змушені були тікати<sup>84</sup>. 22 січня Ніжин перейшов до рук радянських військ.

20 січня 4-й Ніжинський полк зайняв Бахмач<sup>85</sup> і, рушивши на південь, 25 січня після чотиригодинного бою ввійшов до міста Ічні<sup>86</sup>. В цьому ж напрямку 3-й Новгород-Сіверський полк 29 січня одним батальйоном зайняв місто Прилуки<sup>87</sup>, загрожуючи, в разі дальшого просування на південь, відрізати залишкам полтавської групи петлюрівців шлях відступу на захід. У Прилуках червоні війська захопили 2000 гвинтівок, 50 кулеметів, 6 гармат та ін.<sup>88</sup>.

В цей же час Богунський полк продовжував просуватися до Києва. 26 січня 3-й батальйон, обійшовши петлюрівців з тилу, з боєм оволодів містечком Семиполки, захопивши 400 чоловік полоненими, 8 кулеметів.

<sup>78</sup> ЦДАЖР, ф. 1738, с. 2, арк. 30.

<sup>79</sup> «Архів Радянської України» № 7—8, стор. 112, 1933 р.

<sup>80</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 204, 1919 р.

<sup>81</sup> Там же, ф. 1738, с. 2, арк. 4.

<sup>82</sup> ЦАЧА, ф. 999, оп. 1, с. 16, арк. 1.

<sup>83</sup> Там же, с. 25, арк. 4.

<sup>84</sup> Там же, ф. 999, оп. 1, с. 25, арк. 10.

<sup>85</sup> Там же, ф. 103, оп. 3, с. 20, арк. 5.

<sup>86</sup> Там же, арк. 29.

<sup>87</sup> Там же, ф. 999, оп. 1, с. 31, арк. 13.

<sup>88</sup> Там же, арк. 15.

гато гвинтівок і телефонного майна<sup>89</sup>. 27 січня ескадрон Богунського полку зайняв Димерку<sup>90</sup>, і, таким чином, богунці підійшли до головної, оборонної бази петлюрівців перед Києвом — Броварів, де останні збиралися дати вирішальний бій.

В районі Києва, зокрема у Броварах, Петлюра сконцентрував великі сили. За даними розвідувального зведення 2-ї Української радянської дивізії за 27 січня, в районі Києва було близько 40 тисяч петлюрівських військ<sup>91</sup>, в тому числі 10 тисяч галицьких стрільців<sup>92</sup>. Проти цих численних військ наступає кількісно значно менша 1-а Українська радянська дивізія, яка мала в своєму складі на початку лютого 9034 піхотинців, 875 кавалеристів, 430 артилеристів, 86 саперів, 264 зв'язківців і 13 шоферів. Але в той час, коли петлюрівські війська розкладалися, дезертирували з лінії фронту, радянські бійці, впевнені у правоті своєї справи, були сповнені енергії і волі до перемоги.

Під селами Димеркою і Богданівкою розгорівся запеклий бій, в якому петлюрівці намагалися розбити богунців до підходу інших полків. Але богунці протягом трьох днів відбивали всі атаки противника з великими для нього втратами. 30 січня залізницею з Ніжина прибули таращанці, і 1 лютого після впертого бою 1-а бригада зайняла Бровари, розбивши останній перед Києвом заслін військ Директорії, у складі якого були добірні частини, керовані безпосередньо Петлюрою<sup>93</sup>.

Радянські війська готувалися до штурму Києва, але вранці 5 лютого розвідники донесли, що петлюрівці, не затримуючись у Києві, тікають на Фастів, Білу Церкву, Васильків. О 10 годині ранку 5 лютого богунці і таращанці вступили до Києва<sup>94</sup>.

Український радянський уряд високо оцінив заслуги бійців і командирів Богунського і Таращанського полків у боротьбі за відновлення радянської влади на Україні. За постановою уряду Богунському і Таращанському полкам були вручені почесні червоні прапори, а командирам обох полків тт. Щорсу і Боженкові — почесна золота зброя. Було вирішено, що Богунський і Таращанський полки збережуть назавжди свої назви<sup>95</sup>.

Паралельно з 1-ю Українською радянською дивізією наступали і війська Харківського напрямку, маючи найближчою метою досягти Дніпра і, зайнявши кінцеві пункти руху — Кременчук і Катеринослав, завершити визволення Лівобережної України. Відповідно до цього Харківська група просувалася в двох напрямках: Харків—Полтава—Кременчук і Харків—Лозова—Катеринослав.

У першому напрямку діяла 2-а Українська радянська дивізія. Після визволення Харкова її частини переслідували петлюрівців, які відступали на захід. Під станцією Люботин останні вирішили дати бій, сконцентрувавши близько 12 000 чоловік проти 3000 радянських бійців<sup>96</sup>.

В результаті запеклого бою, який тривав півдня, 6 січня петлюрівці, не витримавши натиску радянських військ, почали панічно тікати, залишивши в Люботині 10 ешелонів з продовольством і 42 паровози, що стояли під паром<sup>97</sup>.

<sup>89</sup> ЦАЧА, ф. 999, оп. 1, с. 16, арк. 6.

<sup>90</sup> Там же, с. 25, арк. 20.

<sup>91</sup> Там же, ф. 174, оп. 3, с. 119, арк. 1.

<sup>92</sup> «Коммунист» — орган Центрального і Харківського комітетів КП(б)У № 6, 28 січня 1919 р.

<sup>93</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 263, арк. 1.

<sup>94</sup> ЦАЧА, ф. 103, оп. 3, с. 20, арк. 55.

<sup>95</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 215, арк. 6—7.

<sup>96</sup> «Бюллетень Харьковского Совета рабочих депутатов» № 14, 8 січня 1919 р.

<sup>97</sup> Там же.



Розбивши націоналістичні війська під Люботином, радянські частини, активно підтримувані населенням, швидко рухалися до Полтави. 14 січня були з боєм зайняті містечко і станція Коломак<sup>98</sup>, 16 січня — селище Краснокутськ і станції Іскрівка та Скороходово<sup>99</sup>, 17 січня — станція Кочубеївка<sup>100</sup>, після чого червоні війська наблизилися до станції Бокшівка<sup>101</sup>, підійшовши, таким чином, на близькі підступи до Полтави.

Швидкому просуванню Радянської армії до Полтави сприяла акція на боротьба, яку розгортали трудящі в тилу Директорії. Робітники й селяни вступали в бій з націоналістичними військами, в разі мобілізації петлюрівцями відмовлялися боротися проти червоних частин, часто ганяли петлюрівців з міст і сіл ще до підходу радянських військ.

Для характеристики повстанського руху проти Директорії особливо показове визволення Полтави. Ще до підходу радянських військ без бою середньо до Полтави місто зайняли 17 січня повсталі робітники й селяни, яких зібралося понад 3000 чоловік<sup>102</sup>. Вони протрималися одну добу, після чого під натиском петлюрівців, на допомогу яким прибули галицькі січові стрільці, відступили з міста<sup>103</sup> в тил Директорії, в напрямку Ромодана. Там вони продовжували боротьбу проти петлюрівських військ, полегшуючи цим дії Радянської Армії по визволенню Полтави. В той же час повстанські загони діяли і в інших місцях — в районі Зінькова, Гадяча, Лохвиці<sup>104</sup>, Решетилівки<sup>105</sup>.

Надвечір 18 січня частини 2-ї Української радянської дивізії розгорнули запеклий бій за оволодіння Полтавою, який тривав 16 годин. Радянські воїни сім раз переходили в атаку проти петлюрівців. На ранок 19 січня 1919 року були зайняті Південний і Київський вокзали, а о 10 годині радянські полки під звуки «Інтернаціоналу» стрункими рядами продефілювали по місту, радісно зустрінуті жителями<sup>106</sup>.

Основна частина націоналістичних військ з групи Балбачана («З порізький корпус») після поразки в Полтаві тікала по лінії Полтава — Кременчук. Друга, полтавська група отамана Сушка, відступала по київській лінії.

Після оволодіння Полтавою частини 2-ї дивізії і повстанські загони продовжували громити петлюрівців, винищуючи їх, а недобитки притискали до Дніпра. На південь від Полтави 23 січня були зайняті міста Старі Сенжари і станція Перещепино<sup>107</sup>. 25 січня місцеві повстанські загони вигнали петлюрівців з міст Зінькова, Гадяча й Лохвиці<sup>108</sup>, а також з Переяслава, хоча, правда, через кілька днів повстанці змушені були на деякий час залишити Переяслав<sup>109</sup>. 27 січня в напрямку на Кременчук радянські війська визволили станцію Ліщинівку<sup>110</sup>, а по київській лінії повстанці з боєм зайняли місто Ромодан<sup>111</sup>. 28 січня в містах Кобеляках, між Полтавою і Кременчуком, робітники й селяни підняли

<sup>98</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, с. 1, арк. 11.

<sup>99</sup> Там же, с. 2, арк. 21.

<sup>100</sup> Там же, арк. 28.

<sup>101</sup> Там же, с. 1, арк. 14.

<sup>102</sup> Там же, с. 2, арк. 35.

<sup>103</sup> ЦАЧА, ф. 174, оп. 1, с. 13, арк. 17.

<sup>104</sup> Там же, ф. 103, оп. 3, с. 85, арк. 3.

<sup>105</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 306, 1919 р.

<sup>106</sup> Там же, ф. 1738, с. 2, арк. 35—36.

<sup>107</sup> Там же, с. 1, арк. 31.

<sup>108</sup> ЦАЧА, ф. 103, оп. 3, с. 85, арк. 3.

<sup>109</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1092, оп. 2, с. 11, арк. 2.

<sup>110</sup> Там же, ф. 1738, с. 2, арк. 84.

<sup>111</sup> Там же.

стання проти влади Директорії, розгорнувши жорстокий бій з петлюрцями<sup>112</sup>. В цей же час частини 2-ї дивізії повели наступ на Кобеляки<sup>113</sup>, і націоналістичні війська, опинившись під загрозою оточення, вийшли з міста до станції Кобеляки<sup>114</sup>.

Зайнявши Кобеляки, частини 2-ї радянської дивізії швидко просувалися до Кременчука. В районі цього міста петлюрівці зібрали значні сили — 32-й, 33-й, 34-й, 35-й піхотні полки, по 600—1000 чоловік у кожному, при 30 тридцятигарматних гарматах, кавалерійський дивізіон чисельністю близько 300 чоловік, а також бронепоезд «Стрілець»<sup>115</sup>. Та незважаючи на це, радянські війська, підтримані повсталими робітниками, 2 лютого 1919 року розгромили петлюрівців і зайняли місто Кременчук<sup>116</sup>.

Отже, 2-а Українська радянська дивізія, діючи одночасно з 1-ю дивізією, протягом січня 1919 року з боями пройшла великий шлях від Харкова до Дніпра і, зайнявши місто Кременчук та форсувавши Дніпро в районі Крюкова, визволила від петлюрівських банд значну частину лівобережної України. Разом з частинами цієї дивізії на Полтавщині активно діяли повстанські загони, керовані більшовиками, що в значній мірі полегшувало просування радянських військ.

Окрема група військ Харківського напрямку, що на початку січня 1919 року з Харкова почала наступ в напрямку Лозова — Синельниково — Катеринослав, 6 січня витримала впертий бій з петлюрівцями за станцію і містечко Мерефу, де радянські бійці в той же день вщент розбили противника і примусили його до панічної втечі<sup>117</sup>.

Швидко просуваючись з Мерефи на південь, частини окремої групи 10 січня 1919 року зайняли село Нову Водолагу<sup>118</sup>, 11 січня — станцію Дихачово<sup>119</sup>, куди з Мерефи втекли недобитки націоналістичних військ. 14 січня після запеклого бою, в якому петлюрівці, діставши в підмогу близько 500 штиків, намагалися спинити наступ радянських бійців, була зайнята станція Краснопавлівка<sup>120</sup>, а 15 січня — станція Панютин<sup>121</sup>. 17 січня було визволено від петлюрівців станцію і місто Лозову, і підрозділи розгорнули дальший наступ по лінії Лозова — Павлоград — Синельниково.

Просування радянських військ у цих районах відбувалося дуже швидко, бо здебільшого ці місця до приходу Червоної Армії перебували під контролем повстанських загонів, які в кінці грудня відійшли з Катеринослава. Так, коли радянські війська ще тільки вступили в Лозову (17 січня), залізнична лінія Павлоград—Синельниково—Чапліно—Гришино була вже очищена від петлюрівців і зайнята повстанськими загонами<sup>122</sup>. Повстанці, які діяли в районі Павлограда, звернулися до радянських військ, що перебували в Лозовій, з проською швидше зайняти його<sup>123</sup>. Населення нетерпляче чекало приходу Червоної Армії. Про це 18 січня Бюро української (радянської) преси так сповіщало з Лозової:

<sup>112</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, с. 2, арк. 87.

<sup>113</sup> Там же, ф. 2, оп. 1, с. 178, арк. 1.

<sup>114</sup> Там же, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 240, 1919 р.

<sup>115</sup> ЦАЧА, ф. 174, оп. 3, с. 119, арк. 7.

<sup>116</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 276, арк. 26. Див. також «Известия Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов» № 35, 2 лютого 1919 р.

<sup>117</sup> ЦАЧА, ф. 103, оп. 3, с. 15, арк. 15.

<sup>118</sup> «Известия Харьковского Совета рабочих депутатов» № 17, 11 січня 1919 р.

<sup>119</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 223, арк. 5.

<sup>120</sup> Там же, ф. 1738, с. 1, арк. 11.

<sup>121</sup> Там же, арк. 13.

<sup>122</sup> Там же, ф. 1738, с. 1, арк. 14.

<sup>123</sup> Там же, с. 2, арк. 33.

«...За сто верст приходять часто селянські делегації до наших частин тим, щоб упевнитися, чи дійсно вже прийшли очікувані з таким нетерпінням більшовики. В тому, що вони бачили їх, селяни просять видавати їм «мандат». Ці «мандати» потрібні їм для того, щоб переконати своїх односельчан в присутності на Україні радянських військ. Делегати, виїждючи своїх визволителів — червоноармійців, обіцяють допомогу своїм односельчан»<sup>124</sup>.

За таких умов в районі Лозової — Павлограда — Синельниково-Костянтинівки під натиском радянських військ з фронту і повстанців тилу петлюрівці відступали так поспішно, що загони Червоної Армії, які їх переслідували, не встигаючи гнатися за ними пішки, змушені були пересідати в поїзди. «Бували моменти, коли наші солдати при цьому переслідуванні не спали по кілька днів, виявляючи справжній героїзм», повідомляло Бюро української (радянської) преси<sup>125</sup>.

Уже 22 січня радянські війська зайняли місто Новомосковськ і столицю Синельниково і повели наступ на Катеринослав<sup>126</sup>. 6-й полк, користуючись тим, що увага петлюрівців була відвернена від його дій спробою інших частин форсувати Дніпро в районі Кам'янки, переправився на лівий берег на північ від Катеринослава і обійшов місто з північного заходу. Одночасно інші підрозділи розгорнули впертий зустрічний бій, оволоділи мостом через Дніпро, зайнявши до 12-ї години 26 січня частину міста і захопивши при цьому 14 кулеметів, бомбомет і осідлані коней<sup>127</sup>. 27 січня радянські війська вже повністю визволили Катеринослав від петлюрівців<sup>128</sup>, які, дізнавшись, що червоні частини зайшли в тилу, почали тікати, продовжуючи, проте, вперто відбиватися. В наступі на Катеринослав разом з регулярними радянськими військами брали участь і місцеві повстанські загони, керовані більшовиками<sup>129</sup>.

Із зайняттям Катеринослава, Кременчука й Києва радянські війська закінчили визволення Лівобережної України і на початку лютого 1919 року розгорнули воєнні дії на Правобережжі, добиваючи петлюрівців і та

\* \* \*

В той час, як успішно визволялася Лівобережна Україна, дуже посилювалась боротьба трудящих проти петлюрівської контрреволюції в тилу Директорії — на Правобережжі. Робітники й селяни на власному досвіді швидко переконалися в тому, яку ціну мають обіцянки націоналістів і який справжній характер їхньої політики. Керовані більшовиками вони організовували повстанські загони, які знищували петлюрівську владу, відновлювали радянську владу, вступали в бій з цілими полками націоналістичних військ, нападали на петлюрівську «міліцію», переривали телеграфний і телефонний зв'язок, дезорганізуючи тил Директорії, «самовільно» рубали ліс і т. ін. Ця боротьба народних мас, незважаючи на жорстокі репресії з боку петлюрівців, наростала й загострювалася з кожним днем, охопивши в січні 1919 року вже всі губернії Правобережної України.

В середині січня повстанський загін, який налічував 100—150 чоловік і мав 3 кулемети та багато патронів, вигнав петлюрівців з повітового міста Таращі, Київської губернії<sup>130</sup>.

<sup>124</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, с. 2, арк. 33.

<sup>125</sup> Там же.

<sup>126</sup> Там же, с. 1, арк. 27.

<sup>127</sup> Там же, с. 2, арк. 78.

<sup>128</sup> Там же, с. 1, арк. 94—95.

<sup>129</sup> Там же, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 239, 1919 р.

<sup>130</sup> Там же, арк. 288, 1919 р.

21 січня організований більшовиками військово-революційний комітет Уманського повіту звернувся з відозвою до населення, в якій оголосив, що бере до своїх рук всю повноту влади<sup>131</sup>. Умань перебувала в руках повстанців, керованих ревкомом, щось із тижднів. Петлюрівський повітовий комендант Заграничний змушений був утекти в с. Христинівку. Тільки в ніч на 29 січня «козакам» першого Канівського полку вдалося арештувати ревком, після чого в Умані на деякий час знову була відновлена влада Директорії<sup>132</sup>.

Боротьба розгорталася і в інших повітах Київщини, причому в ряді місць повстанські загони, часто кількісно значно менші від петлюрівських полків, боролися з винятковою стійкістю і впертістю. В кінці січня загін з 30 повстанців зайняв станцію Шполу і вів бій з цілим полком петлюрівців, поповненим частиною іншого полку, всього в складі шести ешелонів<sup>133</sup>. Тоді ж повстали проти влади Директорії робітники і трудящі селяни в місті Смілі. Це повстання було жорстоко придушене січовиками, які розстріляли багато повстанців<sup>134</sup>. В цей же час у місті Черкасах утворився ревком<sup>135</sup>. На початку лютого активні дії розгорнули повстанські загони в районі містечка Городище<sup>136</sup>.

Трудящі всіма способами дезорганізовували тил Директорії. В районі Лисянки — Виноград — Журбчинці — Боярки — Пединівки — Гушків регулярно рвали телеграфний дріт, порушуючи зв'язок<sup>137</sup>. Як і в інших губерніях, селяни виступали проти аграрної політики Директорії, спрямованої на захист куркулів і поміщиків. Це часто проявлялося в «самовільній» рубці лісу, про що сповіщалося 23 січня із Звенигородського повіту<sup>138</sup>, 26 січня — з Радомишльського<sup>139</sup> й інших.

В самому Києві в січні продовжувала діяти під керівництвом більшовиків Рада робітничих депутатів, яка через терористичну політику Директорії змушена була перейти в підпілля. В підпіллі виконком Ради організував маси на боротьбу проти націоналістичної влади. Отже, в січні 1919 року Київщина — центр Директорії — була охоплена повстанським рухом, що руйнував тил петлюрівців.

Не кращим для Директорії було становище і в інших губерніях — Волинській, Подільській, Херсонській. В січні вперті бої з петлюрівцями в районі Домбровиця — Сарни — Лунінець в північній частині Волині і в Білорусії провадили сформовані більшовицькими організаціями з повстанських загонів комуністичні полки. Керувала ними Військова Рада повстанських комуністичних військ Білорусії і Західної України. Це особливо яскраво свідчить про те, що український народ боровся проти своїх ворогів спільно з іншими народами і, зокрема, в даному випадку, з білоруськими трудящими.

5 січня 1919 року вибухнуло повстання в місті Житомирі, який був тоді центром Волинської губернії. Губернський комісар, комендант та інші представники петлюрівської влади втекли з міста. Влада перейшла до рук організованої і керованої більшовиками Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів з виконавчим органом — Військово-рево-

<sup>131</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 255—256.

<sup>132</sup> Там же, арк. 257.

<sup>133</sup> Там же, арк. 321.

<sup>134</sup> «Коммунист» — орган Центрального і Харківського комітетів КП(б)У № 6, 28 січня 1919 р.

<sup>135</sup> «Архів Радянської України» № 7—8, стор. 109, 1933 р.

<sup>136</sup> Там же, стор. 112.

<sup>137</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 228, 1919 р.

<sup>138</sup> Там же.

<sup>139</sup> Там же, арк. 236.

люційним комітетом. Під впливом більшовицької агітації на бік Рад стали полки петлюрівського гарнізону — Левківський, Житомирський та Черняхівський, які 6 січня разом з робітниками вступили в бій з військами так званого осадного корпусу, що повів наступ на Житомир. Цей бій був дуже запеклий, про що свідчить хоча б той факт, що він тривав два дні — 6 й 7 січня. Частини осадного корпусу вдерлися до міста лише 8 січня і зразу ж почали розстріли, грабежі та єврейські погроми. Тільки 10 січня губернські петлюрівські власті, перелякані повстанням, наважились повернутися до Житомира, причому в місті було оголошено став облоги<sup>140</sup>.

В січні продовжували активні дії повстанські загони в районі Овруча на Волині. 12 січня Овруч був оточений повстанцями<sup>141</sup>, а 16 січня в телеграмі петлюрівському генштабові сповіщалося, що націоналістичні війська відступили з Овруча<sup>142</sup>, і місто опинилося в руках повстанців. Овруч був сильно зруйнований і пограбований петлюрівцями, які своєю бандитською поведінкою викликали до себе таку ненависть, що, як повідомлялося в телеграмі Радянському уряду України, «населення, навіть старі чиновники з радістю вітають Радянську владу і самі йдуть працювати...»<sup>143</sup>. Тоді ж, коли був зайнятий Овруч, точилася боротьба і навколо міста Коростеня, де діяли «місцеві селяни озброєні», серед яких панував «більшовицький настрій»<sup>144</sup>.

25 січня повстанський загін, озброєний кулеметами і гранатами, що діяв у Ровенському повіті на Волині, напав на містечко Березну. Повстанці роззброїли петлюрівську «міліцію», розгромили камеру судового слідчого 3-ї дільниці, забрали «речові докази», а також знищили слідчі справи<sup>145</sup>.

Народний рух проти петлюрівщини на Поділлі, як і в інших губерніях, був також масовим і повсюдним, що підтверджується численними фактами. Наведемо деякі з них.

Захопивши повітове місто Лeticів ще в кінці грудня 1918 року, повстанці вдержували його в своїх руках і в першій половині січня 1919 р. Повстанські загони, керовані більшовиками, склалися з піхоти й кавалерії, налічували близько 1000 чоловік і мали дві шестидюймові гармати та кулемети<sup>146</sup>. Крім того, на допомогу їм селяни навколишніх сіл також організовували загони. У звіті № 57 головного управління петлюрівського генштабу говорилося, що «в Лeticівському повіті більшовизм пустив дуже глибокі корні. Села Терновка, Головчиці, Голосково, Гатна, Деражня, Меджибож мають свої отряди для допомоги більшовикам...»<sup>147</sup>. Повстанці не задовольнилися зайняттям Лeticева, 4 січня одночасно з меджибозькими партизанами вони повели наступ на станцію Деражню, маючи на меті з'єднатися там і продовжувати боротьбу<sup>148</sup>. Селяни «пристали до лeticевських більшовиків»<sup>149</sup>. Бої були дуже уперті й тривалі, вони точилися і в середині січня. Повстанці розгромили кілька загонів петлюрівських військ.

<sup>140</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2208, оп. 1, с. 38, арк. 6; див. також ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, с. 2, арк. 50; ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 94 і 121, 1919 р.

<sup>141</sup> Там же, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 169, 1919 р.

<sup>142</sup> Там же, арк. 195.

<sup>143</sup> Там же, ф. 2, оп. 1, с. 295, арк. 9.

<sup>144</sup> «Архів Радянської України» № 7—8, стор. 105, 1933 р.

<sup>145</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2208, оп. 1, с. 31, арк. 23.

<sup>146</sup> Там же, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 103.

<sup>147</sup> Там же, с. 46, арк. 48.

<sup>148</sup> Там же, с. 31, арк. 102, 1919 р.

<sup>149</sup> Там же, арк. 111.

Бої відбувалися не тільки в Летичівському повіті. 20 січня повстанські загони вели бій з петлюрівською «міліцією» в Літинському повіті<sup>150</sup>. Ряди сіл цього повіту селяни відкрито не визнавали влади Директорії, відмовлялися платити податки. Про один з таких фактів доповідав містерству внутрішніх справ, начальник літинської повітової «міліції»: «В присьолку Перекора, Старо-Сінявської волості, селяни не визнають існуючої влади, не хочуть вибирати сільського комісара і не хочуть платити ніяких податків. На підставі цього виникають непорозуміння між селянами, а як появиться голова волосної народної управи або інші представники існуючої влади, то вони вимагають вийти геть з села...»<sup>151</sup>.

В кінці січня в місті Жмеринці знову була створена Рада робітничих депутатів і готувався збройний виступ проти петлюрівців<sup>152</sup>.

Широко розгорнувся повстанський рух і в Херсонській губернії. В тодішньому центрі губернії — місті Єлисаветграді діяли окружний більшовицький партійний комітет і керований ним окружний військово-революційний комітет, які й керували боротьбою трудящих проти влади Директорії. Під їхнім проводом повстанські загони провели ряд операцій. Так, 6 січня за рішенням військово-революційного комітету Губівський і Вознесенський партизанські загони вибили петлюрівців з міста Бобринця і проголосили там радянську владу. Тільки 12 січня під напором петлюрівського загону повстанці змушені були відійти з Бобринця в район Казанки. 1 лютого повсталі робітники Єлисаветграда зайняли місто, але петлюрівцям удалося вибити повстанців. 1—3 лютого Єлисаветград два рази переходив з рук у руки. Нарешті, 5 лютого партизанські загони разом з робітниками знову зайняли місто<sup>153</sup> і вдержували його аж до підходу регулярних частин Української радянської армії. 6-го ж лютого вибухнуло повстання в місті Вознесенську, яке, правда, петлюрівцям вдалося на деякий час придушити<sup>154</sup>.

Отже, в січні й на початку лютого 1919 року, коли йшло визволення Північної України, робітники і трудящі селяни всіх губерній Правобережжя під керівництвом більшовиків також провадили вперту боротьбу проти петлюрівського режиму, за відновлення радянської влади.

Контрреволюційна політика Директорії, безперервні поразки останньої на фронтах, масові робітничо-селянські повстання в її тилу, агітація більшовиків приводили до того, що солдати петлюрівської армії, серед яких були мобілізовані і обдурені бідні та середні селяни, швидко починали розуміти, що їм не по дорозі з націоналістами, що, борючись в рядах їхніх військ, вони роблять чорну, антинародну справу. Вже в другій половині грудня 1918 року і в січні 1919 року окремі загони, курені і полки петлюрівської армії відмовлялися битися з червоноармійськими частинами.

В кінці грудня 1918 року окрема Дніпровська дивізія, яка складалася переважно з селян, не хотіла битися з радянськими військами, не вважаючи на триразовий наказ вантажитися, не виконала його, і начальник петлюрівського генштабу дав розпорядження командирові осадного корпусу роззброїти її<sup>155</sup>. Дивізія була роззброєна. Не виконав наказу Петлюри про виступ із Житомира і Житомирський полк. Солдати цього полку оголосили себе «нейтральними»<sup>156</sup>.

<sup>150</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 241.

<sup>151</sup> Там же, ф. 1092, оп. 2, с. 165, арк. 69.

<sup>152</sup> «Архів Радянської України» № 7—8, 1933 р., стор. 100.

<sup>153</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 36, арк. 143, 1919 ф.

<sup>154</sup> Там же.

<sup>155</sup> Там же, с. 9, арк. 34, 1919 р.

<sup>156</sup> Там же, ф. 1374, с. 9, арк. 5.

Тимчасом, як одні полки відмовлялися йти на фронт, інші тікали з фронту, дезорганізуючи його. У другій половині січня Чорноморський полк та 1-й полк «січових стрільців» залишили фронт і почали відступати на Київ<sup>157</sup>. Білоцерківський полк перейшов на бік радянських військ, а Київський самочинно з'явився з фронту і рушив у напрямі на Київ<sup>158</sup>. 7 лютого, коли повстанські війська почали обстрілювати з гармат станцію Цвітково, кінний полк ударного корпусу втік з Цвіткова «без єдиного пострілу»<sup>159</sup>.

Поряд з відмовою йти на фронт і залишенням фронту були випадки, коли солдати петлюрівської армії заявляли про свою прихильність до більшовиків і радянської влади і включалися в активну боротьбу проти Директорії. Черкаський повітовий комендант, характеризуючи становище в місцевому гарнізоні, повідомляв генштаб, що серед козаків «настрій більшовицький»<sup>160</sup>, і просив «...розпорядження аби всі частини Черкаської залоги скоріше були виведені з м. Черкас або обеззброєні...»<sup>161</sup>. Далі розповідаючи про події в гарнізоні, комендант писав, що 19 січня під час параду військ Черкаської залоги трапився такий характерний випадок: «Сотенний першої кінної сотні Корсунського полку наказав своїм козакам взяти з собою український національний прапор, козаки на це відповіли, що то прапор буржуазний, а наш прапор тільки червоний»<sup>162</sup>. Про більшовицький настрій військових частин надходили повідомлення в генеральний штаб і з деяких інших міст: з Проскурова<sup>163</sup>, Вінниці<sup>164</sup>, Гайсина<sup>165</sup> та ін.

В середині січня велике повстання, в якому взяли участь кілька полків, вибухнуло в місті Кам'янці-Подільському. Ще 13 січня у звіті інформбюро петлюрівської армії сповіщалося, що 4-й «кінно-гарматний полк вибрав із себе революційний комітет» і що солдати цього полку «проводять мітинги, вибрали делегатів на конгрес, агітують по селах проти Директорії»<sup>166</sup>. А 15 січня до 4-го кінно-гарматного приєднався 8-й Подільський полк, і солдати «...вийшли озброєні з касарень, обеззброїли міліцію, захопили губерніяльний будинок і банки...»<sup>167</sup>. Губернські власті оголосили з 17 січня «Кам'янець-Подільський з околицями на осадному положенні зо всіма його наслідками...» і почали роззброювати і демобілізувати полки, які брали участь у повстанні, одночасно просячи від генштабу «...розпорядження о висилці негайної допомоги...»<sup>168</sup>.

У збройну боротьбу проти органів влади Директорії вступали інші військові частини. В кінці січня в містечку Цвітково вів бої проти вірних Петлюри частин загін з 50 «козаків», що боролися за відновлення радянської влади, причому вони мали навіть броньовик<sup>169</sup>. 31 січня Корсуня повідомляли, що «частини корсунської бригади признали Ревком за владу і утворили в частинах Совдепи»<sup>170</sup>.

<sup>157</sup> «Архів Радянської України» № 7—8, 1933 р., стор. 105.

<sup>158</sup> Там же, стор. 115.

<sup>159</sup> Там же, стор. 111.

<sup>160</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 235, 1919 р.

<sup>161</sup> Там же.

<sup>162</sup> Там же, арк. 235, 1919 р.

<sup>163</sup> Там же, арк. 80—81.

<sup>164</sup> Там же, арк. 238.

<sup>165</sup> Там же, ф. 1075, оп. 1, с. 33, арк. 78.

<sup>166</sup> Там же, ф. 1078, оп. 1, с. 36, арк. 110, 1919 р.

<sup>167</sup> «Архів Радянської України» № 7—8, 1933 р., стор. 99.

<sup>168</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 31, арк. 182—183, 1919 р.

<sup>169</sup> Там же, арк. 260—261.

<sup>170</sup> «Архів Радянської України» № 7—8, 1933 р., стор. 109.



Отже, опора націоналістичної влади — петлюрівська армія — вже в цей час в значній мірі була ненадійною. Солдати не хотіли битися і класти свої голови за чужі їм інтереси української буржуазії й куркульства.

Таким чином, з початку січня до початку лютого 1919 року радянські війська, з активною допомогою робітників і трудящих селян, повністю визволили від петлюрівців Лівобережжя і столицю України Київ, висунувши свої авангарди на правий берег Дніпра. В цей же час набрав широкого розмаху повстанський рух на Правобережній Україні.

Разом з тим чимало солдатів петлюрівської армії, вихідців з бідних та середніх селян, насильно мобілізованих або обдурених націоналістами, відмовлялися боротися під жовтоблакитним прапором, а в ряді випадків відкрито повертали зброю проти Директорії.

Все це відкривало сприятливі перспективи для швидкого і остаточного розгрому Директорії.

### 3. Боротьба на Правобережній Україні. Воєнний крах української буржуазно-націоналістичної Директорії

(Початок лютого—березень 1919 року)

На початку лютого 1919 року з наближенням радянських військ до Києва петлюрівська Директорія втекла до Вінниці, яка стала черговою «столицею УНР». Директорія та її злочинні отамани посилили терористичний режим на території, що залишалася під їхньою владою. Терором, грабежами, розбоями, єврейськими погромами вони намагалися залякати народні маси, зламати їх волю до боротьби, вберегти себе від остаточного розгрому. Разом з цим відверто контрреволюційним напрямом внутрішньої політики націоналісти в лютому—березні 1919 року зробили все від них залежне, щоб остаточно перетворити Україну в колонію американо-англо-французьких імперіалістів.

У другій половині лютого 1919 року був укладений воєнний договір між Директорією і Антантою. Директорія зобов'язувалася взяти участь у боротьбі проти радянської влади в Росії разом з французькими, польськими, грецькими та білогвардійськими військами, для чого вона повинна була до 1 серпня 1919 року створити трьохсоттисячну регулярну армію<sup>171</sup>. Для утримання цієї армії і, зокрема, для оплати добровільців, набраних з демобілізованих солдатів армій держав Антанти, союзники обіцяли надати Директорії позику на суму 500 мільйонів карбованців, яку Директорія повинна була забезпечити державним майном і концесіями. Союзна командування зобов'язувалося постачати армію Директорії «всіма технічними засобами, які застосовувалися в боротьбі з центральними державами». В договорі зазначалося, що «всі оперативні дії проти більшовиків провадяться під єдиним командуванням, призначеним Антантою»<sup>172</sup>.

Таким чином, з укладенням воєнного договору з Антантою петлюрівська Директорія у своїй продажній політиці підійшла до логічного кінця. Вона повністю віддавала Україну на поталу і грабування англо-французьким і американським інтервентам, а сама діяла як звичайна їхня прислужниця, покійно виконуючи всі їхні задуми і служачи для них зручною ширмою, прикриттям.

Буржуазно-куркульська терористична політика Директорії на підвладній їй території і повна її згода на перетворення України в колонію

<sup>171</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, с. 21, арк. 57.

<sup>172</sup> Там же, арк. 68.



імперіалістів Антанти посилювали незадоволення трудящих мас, які не хотіли бути під владою петлюрівців. Незадоволення робітників і селян режимом контрреволюційної Директорії виявлялося в протидії всім її заходам і у відкритих повстаннях проти неї. Трудящі передусім відмовлялися йти в петлюрівську армію, зривали мобілізацію. Так, тому що населення не йшло в ряди націоналістичних військ, у Тарашанському повіті, Київської губернії, на початку лютого призов новобранців був відкладений<sup>173</sup>. Тоді ж із Кам'янець-Подільського повіту сповіщалося, що «...заклик рекрутів іде ненормально. Рекрути являються неохоче, малою кількістю»<sup>174</sup>. З Новоград-Волинська також повідомлялося, що «мобілізованих прибуло мало», а в місті Дубно «згідно постанові селянського з'їзду мобілізовані козаки розійшлися додому»<sup>175</sup>.

Селянство продовжувало боротьбу проти аграрної політики Директорії, спрямованої на захист поміщицьких маєтків та інтересів куркульства. Селяни захоплювали й ділили майно з маєтків, рубали ліс, боролися проти реквізицій фуражу, провіанту та ін., що їх провадили петлюрівські власті. Про захоплення селянами майна в поміщицьких економіях і про «самовільне» рубання лісів у лютому сповіщалося з багатьох повітів: Тарашанського<sup>176</sup>, Летичівського<sup>177</sup>, Кам'янець-Подільського, Проскурівського<sup>178</sup> та інших. Селяни сіл, розташованих навколо станцій Ладижино, Рахново, Ярошенки, Комаровець, Крижопіль<sup>179</sup>, не дали можливості петлюрівцям у лютому 1919 року вивозити дрова, реквізовані та закуплені ними для підтримання руху на залізницях<sup>180</sup>.

Дуже багато сутичок відбувалося між селянами і петлюрівцями на ґрунті реквізицій останніми фуражу. Так, на початку березня 1919 року голова народної управи Брацлавського повіту, Подільської губернії, повідомляв, що буває «багато непорозумінь між місцевою владою військовою та селянами через реквізицію фуражу чинами комендантської сотні...»<sup>181</sup>. В ряді місць відбувалися відкриті бої між селянами і загонами націоналістичних військ, які провадили реквізиції. Коли в кінці лютого в село Станіславчик (Поділля) прибув загін для реквізиції фуражу, селяни «...вступили з отрядом в бій, розбили його, частину людей постріляли, а частину арештували і держать у себе...»<sup>182</sup>.

Використовуючи всі можливі форми й методи боротьби, робітники і трудящі селяни території, підвладної петлюрівцям, продовжували застосовувати і найгострішу форму — відкриті масові повстання, які найсильніше підірвали владу Директорії. Керували всією боротьбою трудящих, як і раніше, підпільні більшовицькі організації. Вони провадили велику агітаційну і пропагандистську роботу в самій гущі народних мас — в містах і селах, роз'яснювали їм контрреволюційну суть петлюрівської Директорії і завдання по боротьбі проти неї, створювали військово-революційні комітети, які, працюючи під керівництвом партійних організацій, готували повстанські загоны, розробляли плани виступів і організовували та безпосередньо керували повстаннями.

173 ЦДАЖР УРСР, ф. 1092, оп. 2, с. 11, арк. 37.

174 Там же, ф. 1078, оп. 1, с. 36, арк. 148, 1919 р.

175 Там же, ф. 1075, оп. 1, с. 33, арк. 73—74.

176 «Робітнича газета» № 451, 13 лютого 1919 р.

177 Там же, № 450, 12 лютого 1919 р.

178 ЦДАЖР РСР, ф. 1078, оп. 1, т. 36, арк. 187, 1919 р.

179 Там же.

180 Там же, ф. 1092, оп. 2, с. 18, арк. 33.

181 Там же, с. 11, арк. 90.

182 Там же, ф. 1078, оп. 1, с. 36, арк. 223, 1919 р.

Правда, оскільки більшовицьким організаціям доводилося працювати в умовах жахливого петлюрівського терору, вони, додержуючись суворої конспірації, мало залишили документів про свою діяльність. Тому, розглядаючи роботу більшовиків у підпіллі і керовану ними повстанську боротьбу, доводиться використовувати, крім небагатьох даних радянських газет і архівних фондів, також архівні матеріали й газети контрреволюційних націоналістів, які, незважаючи на своє намагання приховати або хоч применшити і перекрутити характер повстанського руху, керованого більшовиками, змушені були про нього говорити. Так, навіть петлюрівські чиновники у своїх секретних донесеннях, доповідних записках і звітах змушені були констатувати великий размах і вплив більшовицької агітації і пропаганди.

В розвідувальному зведенні петлюрівського правобережного фронту за 19 лютого 1919 року сповіщалося, що «...на Поділлі усилена ведеться більшовицька агітація...»<sup>183</sup>. Чиновник особливих доручень при міністерстві внутрішніх справ Ю. Скварський, характеризуючи становище в селах, підвладних Директорії, писав, що «більшовицьких агітаторів повно на селі...»<sup>184</sup>. З Житомира в лютому теж кілька разів повідомлялося, що в місті існує підпільний ревком, що «ведеться більшовицька агітація і поширюється відповідна література» і що в зв'язку з цим «взагалі на Волині становище досить напружене...»<sup>185</sup>. З ряду місць прямо сповіщалося, що більшовики розповсюджують прокламації, в яких закликають робітників, селян і солдатів піднімати повстання проти влади Директорії. Про це повідомляло головне інформбюро петлюрівської армії з Літинського повіту<sup>186</sup>, Кам'янця-Подільського<sup>187</sup> та з інших місць.

Робітники й селяни активно відгукувалися на заклики більшовиків. У лютому 1919 року повстання проти націоналістичної Директорії на підвладній їй частині України стали ще частіші й більш масові, ніж раніш. В середині лютого повстали робітники й селяни Радомишльського повіту, Київської губернії. Під керівництвом більшовицького військово-революційного комітету повстанці зайняли міста Радомишль, Коростишів<sup>188</sup> і Малин, де також був створений ревком і повстанський загін, що налічував понад 300 бійців<sup>189</sup>. У Радомишлі діяло близько 600 повстанців<sup>190</sup>.

Велику роботу провадила Бердичівська підпільна більшовицька організація, що, як сповіщали перелякані петлюрівські розвідники 11 лютого 1919 року, мала в своєму розпорядженні 12 тисяч організованих і озброєних робітників<sup>191</sup>.

У другій половині лютого влада петлюрівців у Бердичеві була повалена. В місті була організована Рада робітничих і селянських депутатів, у руках якої кілька днів перебувала влада<sup>192</sup>.

Ще більші були повстання в Подільській губернії. На підставі рішення губернського військово-революційного комітету від 10 лютого 1919 року, штаб головнокомандуючого повстанськими радянськими загонами Поділля видав наказ № 1, за яким початок повстання проти Ди-

<sup>183</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 17, арк. 7—8, 1919 р.

<sup>184</sup> Там же, ф. 1092, оп. 2, с. 165, арк. 137.

<sup>185</sup> Там же, ф. 1078, оп. 1, с. 36, арк. 136, 1919 р.

<sup>186</sup> Там же.

<sup>187</sup> Там же, арк. 223.

<sup>188</sup> Там же, с. 7, арк. 5.

<sup>189</sup> Там же, ф. 1075, оп. 1, с. 33, арк. 44.

<sup>190</sup> ЦАЧА, ф. 429, оп. 2, с. 22, арк. 1.

<sup>191</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 10, арк. 296.

<sup>192</sup> «Киевский Коммунист» № 27 (35) за 25 лютого 1919 р.

ректорії в Проскурівському, Летичівському, Вінницькому, Гайсинському та інших повітах був призначений на ніч з 14 на 15 лютого. В цьому ж наказі були визначені конкретні завдання для загонів тих повітів, які повинні були брати участь у повстанні. Повстанці Проскурівського повіту мали зайняти міста Проскурів, Волочиск, Гричани і Ярмолинці. Загони Летичівського повіту мали оволодіти територією від Летичева до Проскурова і Комаровець, а повстанці південно-західної частини повіту, зайнявши Комарівці та станцію Бар і з'єднавшись з Проскурівською групою повстанських військ у Ярмолинцях, рушали на міста Ялтушків, Нову Ушицю і Кам'янець-Подільський. Повстанці Вінницького повіту після зайняття Вінниці і Жмеринки повинні були «...ні в якому випадку не випускати обманщика Петлюру і членів Директорії, уряду, панів і підпанків...», не допустити їхньої втечі в Галичину або в Румунію чи то в Одесу — до інтервентів<sup>193</sup>. Так само одержали завдання і повстанські загони інших повітів: Могилівського — зайняти місто Могилів і рушити в напрямку Жмеринки, Гайсинського — визволити місто Вапнярку і просуватися також до Жмеринки<sup>194</sup>.

Таким чином, повстанням у тилу націоналістів малося на меті відірвати Директорію від її баз, зокрема, від Галичини, знищити її владу на підвладній їй території і, при одночасному натиску повстанських загонів з тилу, а радянських військ з фронту, остаточно добити її.

Незважаючи на те, що повністю цей план у визначений час реалізувати не вдалося, в ряді місць Поділля в середині лютого вибухнули великі повстання, які стали серйозною загрозою для петлюрівських властей і змушували їх посилати на придушення повсталих мас значні військові сили, що ослаблювало тил і фронт Директорії і полегшувало боротьбу радянських військ. Найбільші повстання були у Проскурові та Могильові-Подільському, що розгорнулися, як і намічалось в розглянутому наказі, вночі з 14 на 15 лютого.

У Проскурові повстали робітники, до яких приєдналися солдати двох петлюрівських полків — 8-го Подільського і 2-го Білоцерківського. Повстанці арештували повітового коменданта та інших чиновників Директорії і зайняли місто<sup>195</sup>, де владу взяла в свої руки Рада робітничих солдатських депутатів<sup>196</sup>. Але продержатись у місті повстанці змогли тільки один день — 15 лютого. Петлюрівське командування кинуло на придушення повстання бригаду «запорожців» і загони «січовиків». Повстанці вступили з ними в бій, але сили були нерівні. Петлюрівці жорстоко розправилися з повсталими і населенням, вчинили кривавий єврейський погром з багатьма жертвами. Керівники повстання, яким не вдалося втекти, були «...заарештовані і розстріляні на місці...»<sup>197</sup>.

У Могильові-Подільському робітники й селяни, при підтримці частини солдатів 58-го полку, створивши повстанський комітет, під його керівництвом захопили вранці 15 лютого місто і продержались у ньому кілька днів. Відступили вони після запеклого бою з петлюрівцями, в якому противники стріляли один в одного на невеликій відстані<sup>198</sup>.

Одночасно з повстаннями у Проскурові та Могильові-Подільському піднялися проти влади петлюрівської Директорії робітники й селяни ба

<sup>193</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, с. 11, арк. 173, 1919 р.

<sup>194</sup> Там же.

<sup>195</sup> Там же, ф. 1092, оп. 2, с. 165, арк. 22.

<sup>196</sup> Там же, ф. 1078, оп. 1, с. 36, арк. 153, 1919 р.

<sup>197</sup> Там же, ф. 1075, оп. 1, с. 33, арк. 51, 1919 р.

<sup>198</sup> Там же, ф. 1078, оп. 1, с. 11, арк. 29, 1919 р. і «Життя Поділля» № 48 лютого 1919 р.

татях інших міст і сіл Поділля — Фельштина і Ярмолинець<sup>199</sup>. (недалеко від Проскурова), Бара і Ямполь<sup>200</sup>, Івангорода, Гайсинського повіту<sup>201</sup>, та інших.

У другій половині лютого повстанська боротьба тривала з не меншою силою, охоплюючи щоразу більше міст і сіл, — Летичів, Браїлов, Хмельник, Бершадь, Гайсин, Нову Ушицю<sup>202</sup>. Повстанських загонів діяло в цей час так багато, що навіть петлюрівський комісар Поділля Степура в телеграмі міністерству внутрішніх справ змушений був визнати, що ними «кишить» уся губернія і що він перебуває в «...юмористичному положенні комісара без влади»<sup>203</sup>.

Повстанською боротьбою були охоплені і Волинська та Херсонська губернії. Бюро української (радянської) преси 20 лютого сповіщало, що місто Вознесенськ, Херсонської губернії, зайняли повсталі робітники й селяни, керовані військово-революційним комітетом. З ними встановили зв'язок передові частини радянських військ<sup>204</sup>. В ніч на 20 лютого вибухнуло повстання в місті Ананьєві, Херсонської губернії<sup>205</sup>. В кінці лютого вибухнуло повстання на станції Чуднів, Волинської губернії<sup>206</sup>.

Таким чином, трудящі підвладної петлюрівцям частини Правобережної України вели рішучу боротьбу, яка серйозно підривала тили Директорії.

\* \* \*

Тим часом як трудящі уперто боролися в тилах Директорії, радянські війська, вийшовши на початку лютого на правий берег Дніпра, протягом лютого—березня продовжували наступ. Найважливішими оперативними напрямками Українського фронту того часу були:

Південно-західний — від Києва на Козятин—Жмеринку. В цьому напрямку радянські війська громили головні сили Директорії. Наступ провадила група військ Київського напрямку, яка була створена в середині лютого 1919 року і до складу якої ввійшли 1-а та 2-а Українські радянські дивізії й деякі інші частини. На 25 березня ця група налічувала 40 880 чоловік<sup>207</sup>.

Другим важливим напрямком був південний — Катеринослав — Херсон—Одеса, де радянським військам протистояли головним чином війська інтервентів Антанти. Тут проти окупантів діяла група військ Харківського напрямку. Війська цієї групи, які вели наступ в основному на Одесу, після виходу в середині лютого з їхнього складу до складу Київської групи 2-ї дивізії і деяких інших частин, були зведені в одну стрілецьку дивізію, що дістала назву 1-ї (пізніше 3-ї) Задніпровської української радянської дивізії<sup>208</sup>. На 25 березня ця дивізія складалася з трьох бригад, по три полки в кожній, і налічувала 8415 штиків<sup>209</sup>.

Третій основний напрямок Українського фронту був на південний схід від Харкова — через Бахмут на Новочеркаськ і Ростов. На цьому

199 ЦДАЖР УРСР, ф. 1092, оп. 2, с. 165, арк. 22.

200 «Коммунист» — орган Центрального і Харківського комітетів КП(б)У, № 25, 20 лютого 1919 р.

201 ЦДАЖР УРСР, ф. 1075, оп. 1, с. 33, арк. 67.

202 «Киевский Коммунист» № 27 (35), 25 лютого 1919 р.

203 ЦДАЖР УРСР, ф. 1092, оп. 2, с. 11, арк. 104.

204 Там же, ф. 1738, с. 2, арк. 246.

205 Там же, ф. 1078, оп. 1, с. 7, арк. 15, 1919 р.

206 Там же, с. 36, арк. 224, 1919 р.

207 ЦАЧА, ф. 103, оп. 4, с. 72, арк. 187.

208 Там же, оп. 3, с. 1, арк. 10.

209 Там же, оп. 4, с. 72, арк. 187.

напрямку, де вирішувалася доля Донецького басейну, радянські війська боролися проти білогвардійсько-денікінських банд. З боку Українського фронту тут діяла особлива група Донецького напрямку, що була сформована в середині лютого у складі групи військ Харківського напрямку і мала завдання підтримувати зв'язок з правофланговими частинами Південного фронту, на долю якого припадали основні тяготи в боротьбі з білогвардійцями<sup>210</sup>. 13 березня ця Донецька група була введена до складу 13-ї армії і перейшла в розпорядження командуючого Південним фронтом<sup>211</sup>.

В середині лютого 1919 року на Україні військові сили противника сконцентровані в районах, що примикали до території, зайнятої радянськими військами і в безпосередній близькості від неї, налічували понад 82 тисячі чоловік<sup>212</sup>. Крім того, в Чорному морі діяли 34 ворожі бойові морські одиниці, серед яких було 12 дредноутів, 10 крейсерів і 10 міноносців<sup>213</sup>.

Радянських же військ в складі Українського фронту було в цей час всього 55 тисяч бійців<sup>214</sup>.

Серед військ противника, згідно з оперативним зведенням Реввійськради Російської Республіки, на 15 лютого 1919 року 26 100 чол. налічувала петлюрівська армія<sup>215</sup>, яка вела бої в основному проти частин Українського фронту. Найбільшими і найбоєздатнішими в петлюрівській армії були корпус «січових стрільців» під командою отамана Коновальця, який діяв у Київсько-Козятинському напрямку, і Запорізький корпус, що в середині лютого мав свій штаб у місті Умані і становив правофлангове угруповання петлюрівців. Цей корпус виділив ударну групу під командою отамана Волощенка, з якою провадила вперті бої 2-а Українська радянська дивізія.

Основну роль в остаточному розгромі сил петлюрівської Директорії відіграла група військ Київського напрямку, особливо 1-а дивізія.

Після визволення радянськими військами Києва, Кременчука й Катеринослава перед ними було поставлено завдання — міцно закріпитися на Дніпрі і продовжувати роботу по приведенню підрозділів у штатний склад за загальними принципами, встановленими Реввійськрадою РРФСР для Червоної Армії. Одночасно з цим провадилася швидка підготовка до дальших боїв.

В середині лютого 1919 року розгорнулися активні військові дії. Бригада Щорса в складі Богунського і Таращанського полків виступила з Києва в напрямку Фастова — важливого залізничного пункту на лінії Київ — Козятин, маючи на меті зайняти його, а 3-й Новгород-Сіверський полк рушив на Білу Церкву. 4-й Ніжинський полк залишався в дивізійному резерві<sup>216</sup>.

Наступ богунців і таращанців відбувався так успішно, що вже 19 лютого вони вступили до Фастова, змусивши петлюрівців тікати<sup>217</sup>. Того ж дня радянські війська зайняли місто Васильків<sup>218</sup>, а 21 лютого —

<sup>210</sup> Див. Центральний Архив РККА. Украинский фронт (Краткий обзор фонда № 103). М. 1939, стор. 7.

<sup>211</sup> ЦАЧА, ф. 103, оп. 3, с. 113, арк. 92.

<sup>212</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 246, арк. 23.

<sup>213</sup> Там же.

<sup>214</sup> Там же, арк. 40.

<sup>215</sup> Там же, с. 225, арк. 2.

<sup>216</sup> ЦАЧА, ф. 999, оп. 1, с. 10, арк. 1.

<sup>217</sup> Там же, ф. 103, оп. 3, с. 20, арк. 99.

<sup>218</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2 оп. 1, с. 263, арк. 10.

містечка Макарів та Бишів на північ від Фастова<sup>219</sup>. 21-го ж лютого 3-й Новгород-Сіверський полк визволив від петлюрівців місто Білу Церкву<sup>220</sup>.

Швидкому просуванню радянських військ сприяла велика допомога, яку подавали їм робітники й селяни, що повставали проти Директорії. Так, під час наступу червоних бійців на село Шамраївку (за 20 кілометрів від Білої Церкви) повсталі селяни й селянки в кількості близько 500 чоловік ударили по петлюрівцях з тилу і потім брали активну участь у роззброєнні тих націоналістичних вояків, які не встигли втекти або поховалися в хатах та сараях<sup>221</sup>.

Після виходу 1-ї дивізії в район Фастова — Білої Церкви, а частин 2-ї дивізії з Черкас — Кременчука в район Знам'янки — Цвіткове командування групи військ Київського напрямку поставило завдання — остаточно розгромити противника, вирівняти і скоротити фронт, досягти лінії Тальне — Самгородок — Голендри — Юровка — Кустики — Рудня, щоб після цього знищити всі залишки ворожих військ<sup>222</sup>.

Уже 27 лютого місцеві партизанські загони зайняли місто Сквиру (на захід від Білої Церкви), відновили там радянську владу і налагодили зв'язок з червоними військами<sup>223</sup>. 28 лютого в оперативному зведенні фронту сповіщалось, що радянські частини (2-а дивізія) вигнали петлюрівців із станції і містечка Шполи<sup>224</sup>. Після цього підрозділи 2-ї дивізії продовжували наступ у напрямку Звенигородка — Христинівка по лінії Черкаси — Сміла — Цвіткове — Вапнярка<sup>225</sup>. В цьому ж районі, особливо навколо міста Умані, діяло багато повстанських загонів, які склалися з селян Звенигородського, Уманського і Тарашанського повітів і які з підходом радянських військ приєдналися до них<sup>226</sup>. До 4 березня було зайнято містечко Звенигородку<sup>227</sup>, а 7 березня — станцію Тальне<sup>228</sup>.

На основному напрямку — Козятин — Бердичів — Житомир — частини 1-ї дивізії рухалися дуже швидко, успішно громлячи петлюрівські війська. До 4 березня вони зайняли містечка Івницю, Ходорків, Павлоць, Макарівку і Кам'янку<sup>229</sup>. Після цього вони пішли в обхід Козятина — з півночі й півдня, загрожуючи петлюрівцям повним оточенням. Націоналістичні війська почали тікати в двох напрямках — на Вінницю і Радзівилів<sup>230</sup>.

В ніч з 7 на 8 березня богунці вступили в Козятин, захопивши там багато зброї та продовольства<sup>231</sup>. 7-го ж березня петлюрівці були вигнані і з Бердичева<sup>232</sup>, де було захоплено великі трофеї: 28 гармат, 10 кулеметів, 200 автомобілів та ін.<sup>233</sup>

Зайняття Козятина і Бердичева мало величезне значення для дальших бойових дій радянських військ, бо ці міста були важливими залізничними пунктами і являли собою ключові позиції в системі оборони

<sup>219</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 263, арк. 9.

<sup>220</sup> ЦАЧА, ф. 103, оп. 3, с. 20, арк. 104.

<sup>221</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, с. 20, арк. 159.

<sup>222</sup> ЦАЧА, копії підборок, оп. 1, с. 110, арк. 38, док. № 30.

<sup>223</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 263, арк. 12.

<sup>224</sup> Там же, арк. 13.

<sup>225</sup> Там же, ф. 1738, с. 14, арк. 114.

<sup>226</sup> «Известия Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов» № 53, 25 лютого 1919 р.

<sup>227</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, с. 15, арк. 56.

<sup>228</sup> Там же, арк. 79.

<sup>229</sup> Там же, арк. 56.

<sup>230</sup> Там же, арк. 69.

<sup>231</sup> Там же, арк. 79.

<sup>232</sup> Там же.

<sup>233</sup> Там же, ф. 2, оп. 1, с. 263, арк. 32.

петлюрівської армії, особливо на підступах до «столиці» Директорії — Вінниці.

6 березня 1919 року командуючим 1-ї Української радянської дивізії був призначений М. О. Щорс<sup>234</sup>. Приймаючи командування, М. О. Щорс у своєму наказі закликав червоноармійців і командирів додержувати суворої свідомої дисципліни, роз'яснюючи, що при міцній централізації і «...свідомій товариській дисципліні ми сильні і нам ніякі сили ворога не страшні»<sup>235</sup>.

М. О. Щорс передусім поставив завдання — визволити Житомир, який уперто обороняли «січовики». 14 березня радянські війська вступили до Житомира<sup>236</sup>. Одночасно із зайняттям кавалерійською бригадою Житомира частини 2-ї Української радянської дивізії визволили міста Христинівку і Умань<sup>237</sup>. Після цього 1-а дивізія розгорнула успішний наступ у напрямку Вінниця—Жмеринка, а 2-а дивізія — у напрямку Вапнярки.

В голові 1-ї дивізії, як завжди, йшли Богунський і Таращанський полки. Вони обійшли вінницьке угруповання петлюрівців з флангів і 18 березня ввійшли до Вінниці. Тут були захоплені підготовлені петлюрівцями до відправки ешелони, 5 паровозів, 100 вагонів, 11 гармат, багато різного майна та зброї, а також 400 полонених<sup>238</sup>.

20 березня таращанці зайняли важливий залізничний вузол і місто Жмеринку<sup>239</sup>. Велику допомогу радянським військам у визволенні Жмеринки подали місцеві робітники й селяни навколишніх сіл, якими керував більшовицький революційний комітет. У зв'язку з тим, що залізничники й селяни не дали петлюрівцям вивезти з Жмеринки майно, радянським військам дісталися величезні трофеї — станція була забита тисячами навантажених вагонів, склади також залишилися непошкодженими. Було захоплено кілька сот кулеметів і 5000 гвинтівок<sup>240</sup>.

Оволодівши Вінницею і Жмеринкою, радянські війська зруйнували комунікації противника і розкололи весь петлюрівський фронт на дві ізольовані одна від одної частини: правофлангову південну, що оперувала в районі Вапнярки і складалася головню з Запорізького корпусу, який під натиском 2-ї Української радянської дивізії відступив сюди з району Умані, і лівофлангову західну, що діяла на лінії Могилів—Летичів—Хмельник—Житомир—Коростень—Сарни і також зазнавала поразки за поразкою.

В той час, коли радянські війська наближалися до Вінниці, Директорія втекла до Проскурова, але через кілька днів там почалося повстання, і петлюрівські міністри подалися в Рівне, а частина з них у Кам'янець-Подільський і Галичину. Саме в цей час серед українського народу поширилася уїдлива частівка, яка яскраво характеризувала становище Директорії: «У вагоні Директорія, під вагоном територія».

Успішні дії радянських військ сприяли ще більшому посиленню повстанської боротьби трудящих на тій невеликій частині Подільської і Волинської губерній, яка залишалася ще під владою Директорії. Протягом березня активно діяли партизанські загони в Дубенському повіті на

<sup>234</sup> ЦАЧА, ф. 999, оп. 1, с. 24, арк. 5.

<sup>235</sup> Там же, арк. 4.

<sup>236</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, с. 268, арк. 46.

<sup>237</sup> Там же, с. 263, арк. 36—37.

<sup>238</sup> Там же, ф. 1738, с. 30, арк. 88.

<sup>239</sup> Там же, арк. 113.

<sup>240</sup> «Коммунист» — орган Центрального і Харківського комітетів КП(б)У, № 50 за 24 березня 1919 р.



олині, які налічували близько 3500 бійців і мали 2 гармати, 12 кулеметів та достатню кількість гвинтівок<sup>241</sup>. Керував ними повітовий військово-революційний комітет, обраний на з'їзді селянських представників усього Дубенського повіту<sup>242</sup>. Із 15 волостей у дев'ятох була проголошена радянська влада, і 15 березня за закликком ревкому повстанські загони вибили петлюрівців з міста Дубно<sup>243</sup>.

Бюро української (радянської) преси у своєму повідомленні за 1 березня так характеризувало становище підвладної Директорії частини Подільської губернії: «...Майже все Поділля охоплене повстаннями. Радянські загони, які прорвались через петлюрівський фронт, разом із загонами місцевих робітників та селян, що повстали, ведуть жорстокі бої [в] тилу ворога, який весь час відступає. [В] багатьох місцях владу захопили повстанці і вводиться радянський лад. Петлюрівці відходять [до] австрійського кордону дезорганізованими масами, які зовсім нікого не слухають. [У] зв'язку [з] повстанням на Поділлі розпочались революційні заколоти [в] Бесарабщині. До Хотина прибувають «біженці» — поміщики, які залишили свої теплі гнізда, не дивлячись на те, що [їх] захищають румуни...»<sup>244</sup>.

Одним з найбільших було повстання в Кам'янець-Подільському, яке почалося 23 березня. Повстали робітники заводів, фабрик і майстерень. До них приєдналася частина солдатів петлюрівського гарнізону, які відмовились виступити на фронт проти радянських військ. Викликавши з фронту батальйон відданих військ, петлюрівське командування наказало відкрити по повсталих артилерійський шрапнельний вогонь. В результаті великих зусиль йому вдалося придушити повстання<sup>245</sup>.

Тільки було ліквідовано повстання в Кам'янець-Подільському, як 28 березня повстанські загони зайняли місто Проскурів і Могилів-Подільський<sup>246</sup>, з якого перед цим петлюрівці вибили повстанців.

З Волині та Поділля повстанський рух перекинувся в Галичину. Цьому сприяла агітація комуністичних осередків Галичини, що складалися переважно з галичан, які під час імперіалістичної війни були взяті російськими військами в полон і тепер повернулися додому з Радянської Росії. «Першими підняли прапор повстання робітники нафтопромислового району Дрогобич — Борислав, — сповіщало Бюро української преси. — В перший же день організувались Ради. Пізніше [до] повстання приєдналися робітники соляних копалень Калуша. Уряд Галичини<sup>247</sup>, діставши звістку про робітничо-селянський рух, наказав розпустити Ради, заарештувати організаторів. Вислані війська приєдналися [до] повсталих, заявивши місцевим агентам галицького уряду, що не допустять розігнання [і] арешту Рад. Революційна хвиля швидко перекинулася по всій Галичині...»<sup>248</sup>.

Таким чином, під кінець березня залишки націоналістичних банд зазнавали удару за ударом і з фронту—від радянських військ і з тилу—від повстанців.

<sup>241</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1092, оп. 2, с. 54, арк. 73.

<sup>242</sup> Там же, с. 165, арк. 132.

<sup>243</sup> Там же, с. 54, арк. 73.

<sup>244</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, с. 35, арк. 27.

<sup>245</sup> «Известия» № 64 (616) за 25 березня 1919 р.

<sup>246</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, с. 42, арк. 80.

<sup>247</sup> Мова йде про контрреволюційний уряд Галичини, створений буржуазними націоналістами восени 1918 р. і. Р.

<sup>248</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, с. 4, арк. 241.



В той час, коли основні сили Української радянської армії були сконцентровані на Жмеринському і Вапнярському напрямках, Петлюра вирішив завдати удару з боку Коростеня — Бердичева і захопити Київ. Для цього він сконцентрував проти невеликого заслону радянських військ, що стояв під Коростенем, значні сили і 20 березня кинув шість найкращих полків у наступ. Невеликий заслон радянських військ примушений був на деякий час відступити<sup>249</sup>. Петлюрівцям удалося просунутись аж до станції Відерко, розташованої за 58 кілометрів від Києва<sup>250</sup>. М. О. Щорс з небаченою швидкістю перекинув Богунський полк з-під Вінниці на Коростенський, а Таращанський полк — на Бердичівський напрямки. Після тривалих і упертих боїв богунці вже в кінці березня погнали петлюрівців і 3 квітня знову зайняли Коростень<sup>251</sup>.

На Бердичівському напрямку націоналістичні війська теж зазнали поразки. Таким чином, петлюрівська авантюра під Києвом провалилась. Ліва західна група націоналістичних військ в кінці березня — на початку квітня була повністю розгромлена і її недобитки втекли на захід у Галичину.

Поразки зазнало і вапнярське угруповання петлюрівської армії. Частина його, зокрема Запорізького корпусу, була притиснена радянськими військами в околицях Тирасполя до Дністра і втекла на румунську територію, де була інтернована румунами і згодом переправлена ними до Галичини. Значна частина цієї групи була оточена в другій половині березня 2-ю Українською радянською дивізією в районі Вапнярки — Бірзули. Солдати цих військ 21 березня підняли повстання проти Директорії і створили військово-революційний комітет, який взяв у свої руки командування повсталими військами<sup>252</sup>. Він оголосив, що стоїть на платформі радянської влади, і розпочав переговори з радянським урядом України про перехід військ, які йому підкорялися, на бік Червоної Армії<sup>253</sup>. Частини оточених петлюрівських військ, бачачи своє безнадійне становище, почали складати зброю і здаватися радянським військам. Всього здалося 15 частин петлюрівської армії<sup>254</sup>, що налічували близько 10 тисяч чоловік<sup>255</sup>.

Таким чином, після поразки південної, вапнярської групи і ліквідації петлюрівського наступу на Київ у кінці березня — на початку квітня 1919 року основні сили буржуазно-націоналістичної Директорії були розгромлені і під її владою залишилась тільки невелика частина Подільської губернії.

Майже на всій території України була відновлена радянська влада. Петлюрівська Директорія зазнала краху. Сили радянської влади виявились непереможними. Націоналістична армія протистояти їм не могла і була вщент розбита.

Одночасно з буржуазно-націоналістичною Директорією зазнали поразки і англо-французькі інтервенти, які були змушені під ударом радянської Армії евакуювати свої війська з півдня України. Сили 1919 року частини Задніпровської радянської дивізії групи військ Київського напрямку визволили останнє окуповане французькими інтервентами українське місто — Одесу.

<sup>249</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, с. 2, арк. 65.

<sup>250</sup> Там же.

<sup>251</sup> Там же, ф. 1738, с. 50, арк. 41.

<sup>252</sup> Там же, с. 35, арк. 113.

<sup>253</sup> Там же, арк. 180—181.

<sup>254</sup> Там же, с. 51, арк. 2.

<sup>255</sup> Там же, с. 42, арк. 130.

Перемога українського народу над інтервентами Антанти та їхніми кекями — українськими буржуазними націоналістами — була здобута завдяки тому, що трудящими України керувала партія Леніна—Сталіна, а український народ боровся проти внутрішніх та зовнішніх ворогів пліч-о-пліч з усіма народами нашої Батьківщини і, насамперед, з великим російським народом, який завжди подавав йому неоціненну підтримку й допомогу.

---